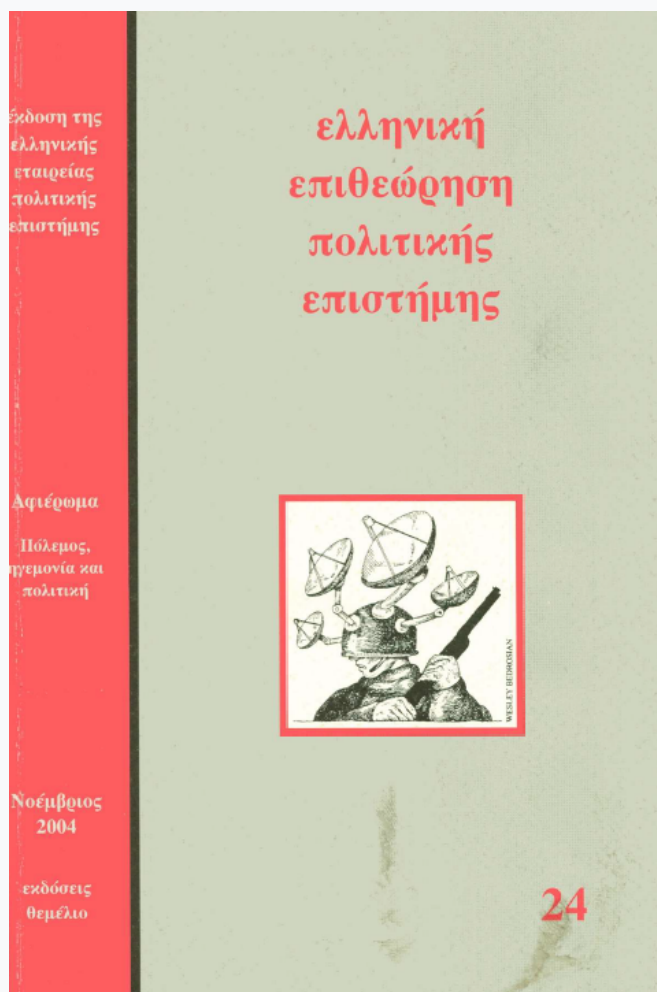

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 24, Αρ. 1 (2004)

Αφιέρωμα: Πόλεμος, ηγεμονία και πολιτική

Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας

Γιάννης Κωνσταντινίδης

doi: [10.12681/hpsa.14722](https://doi.org/10.12681/hpsa.14722)

Copyright © 2017, Γιάννης Κωνσταντινίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κωνσταντινίδης Γ. (2017). Μεταβολές στο περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των ελληνικών κομμάτων: η αξία της προσαρμοστικότητας. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 24(1), 105–139.
<https://doi.org/10.12681/hpsa.14722>

ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΩΝ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ: Η ΑΞΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΑΡΜΟΣΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Το άρθρο επιχειρεί να περιγράψει τις μεταβολές στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των ελληνικών κόμματος στη διάρκεια της Μεταπολίτευσης και, στη συνέχεια, να συσχετίσει τέτοιες μεταβολές με τους ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της κοινής γνώμης. Το ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσον τα ελληνικά κόμματα προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση κάθε εποχής και στο, εάν εκείνα τα οποία έπραξαν κάτι τέτοιο, ωφελήθηκαν εκλογικά. Η διαχρονική ανάλυση των προεκλογικών προγραμμάτων καθενός από τα τρία κόμματα-εκφραστές των βασικών πόλων του συστήματος (ΚΚΕ, ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) αποκαλύπτει ότι αυτά διαφέρουν ως προς τον βαθμό και τον ρυθμό μεταβολής του περιεχομένου τους στο χρόνο. Το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο, σε αντίθεση με εκείνο του ΠΑΣΟΚ που παρουσίασε ουσιαστικές και σταθερές μεταβολές κατά τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000. Ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ., αν και δεν παρέμεινε αμετάβλητος, δεν εξελίχθηκε ξεκάθαρα προς μία συγκεκριμένη κατεύθυνση.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Βασική προϋπόθεση ορθής λειτουργίας της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας είναι ο υψηλός βαθμός συσχέτισης των θέσεων, των προτεραιοτήτων και των συμφερόντων της πλειοψηφίας των ψηφοφόρων με το κυβερνητικό έργο. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο ρόλος των κομμάτων ως συνδετικών κρίκων μεταξύ των ψηφοφόρων και της κυβέρνησης σε μία δημοκρατία είναι κάτι παραπάνω από κομβικός. Όπως γράφουν χαρακτηριστικά οι Laver και Budge:

* Ο Γιάννης Κωνσταντινίδης είναι διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

«Τόσο για την περιγραφή, όσο και για την καθαγίαση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως πολιτεύματος, η σχέση μεταξύ κοιμματικής και κυβερνητικής πολιτικής είναι οπωσδήποτε κοιμματικής σημασίας. Εάν ένα κόμμα λείει κάτι στους ψηφοφόρους και, όταν βρεθεί στην κυβέρνηση, κάνει κάτι διαφορετικό, τότε οι ψηφοφόροι του έχουν ουσιαστικά απωλέσει τα δημοκρατικά τους δικαιώματα (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην εφαρμογή των πολιτικών προτάσεων που επέλεξαν) με τρόπο ανάλογο της στέρησης του ίδιου του δικαιώματος της ψήφου».¹

Οι εκλογικές αναμετρήσεις εξασφαλίζουν θεωρητικά τη σύνδεση των εκλογών με το κυβερνητικό έργο μέσω μιας διαδικασίας τριών φάσεων: (1) οι ψηφοφόροι επιλέγουν μεταξύ των κοιμάτων, τα οποία ανταγωνίζονται παρουσιάζοντας τις πολιτικές που θα εφαρμόσουν εάν εκλεγούν· (2) η κυβέρνηση σχηματίζεται από το κόμμα που κερδίζει τις εκλογές ή από μια συμμαχία κοιμάτων που ελέγχουν την πλειοψηφία των εδρών στο νομοθετικό σώμα· και (3) το κόμμα που βρίσκεται στην κυβέρνηση θέτει σε εφαρμογή το πολιτικό πρόγραμμα που έθεσε ενώπιον των ψηφοφόρων στην τελευταία εκλογική αναμέτρηση, με στόχο να κερδίσει τη στήριξη των ψηφοφόρων του και στην επόμενη εκλογή.²

Ως συνέπεια του ρόλου των κοιμάτων σε μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία, ο βαθμός συσχέτισης των θέσεων τους με αυτές που υποστηρίζουν μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα των ψηφοφόρων θα πρέπει να είναι υψηλός. Οι κοιμματικές θέσεις θα ακολουθούν το δυνατόν πιστότερα πιθανές αλλαγές στις θέσεις των πολιτών, ενώ η πλειοψηφία των πολιτών θα ανταμείβει εκλογικά το κόμμα εκείνο το οποίο τοποθετείται εγγύτερα στην πολιτική θέση της. Στις επόμενες σελίδες επιχειρείται η περιγραφή των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των ελληνικών κοιμάτων στη διάρκεια των τελευταίων τριών δεκαετιών και, στη συνέχεια, η συσχέτιση όποιων τέτοιων μεταβολών με τις αντίστοιχες της κοινής γνώμης. Το ερευνητικό ερώτημα επικεντρώνεται στο κατά πόσον τα ελληνικά κόμματα προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην πλειοψηφούσα ιδεολογική θέση κάθε εποχής

1. M. Laver - I. Budge, *Party Policy and Government Coalitions*, St. Martin's Press, Νέα Υόρκη 1992, σ. xix.

2. A. Ware, *Political Parties and Party Systems*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1996, σ. 317.

και στο εάν εκείνα τα οποία έπραξαν κάτι τέτοιο, ωφελήθηκαν εκλογικά.

Η διατύπωση των ερευνητικών ερωτημάτων προδίδει την παραδοχή τριών υποθέσεων εργασίας, οι οποίες θα ήταν χρήσιμο να διευκρινιστούν εξαρχής. Η συσχέτιση των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των κομμάτων με τις αυξομειώσεις της εκλογικής απήχησής τους προϋποθέτει, πρώτον, ότι οι προσδοκίες για εκλογικά οφέλη συμπεριλαμβάνονται μεταξύ των κινήτρων ενός κόμματος να μεταβάλει το ιδεολογικό πρόσωπό του. Θα πρέπει να τονιστεί εδώ, ότι ο παραπάνω ισχυρισμός δεν αποκλείει τη συμβολή και άλλων παραγόντων στη μεταβολή της ιδεολογικής ταυτότητας ενός κόμματος, όπως οι αλλαγές ηγεσίας του, ο ιδεολογικός αναπροσανατολισμός των συγγενών κομμάτων του διεθνώς ή οι περιορισμοί που τίθενται στην πολιτική πρακτική από οικονομικές και άλλες συγκυρίες. Ωστόσο, στην εργασία αυτή, τα κίνητρα εκλογικού χαρακτήρα αναγνωρίζονται ως τα σημαντικότερα αίτια αλλαγής του ιδεολογικού προφίλ ενός κόμματος.³ Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο κρίνεται σκόπιμη η μελέτη των μεταβολών στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των κομμάτων σε συνάρτηση με ιδεολογικούς μετασχηματισμούς της κοινής γνώμης (αφετηρία), αλλά και με εκλογικά αποτελέσματα (κατάληξη).

Κατά δεύτερον, η εστίαση του ενδιαφέροντος στην προσαρμοστικότητα του πολιτικού λόγου των κομμάτων στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση υποδηλώνει την άποψη ότι τα κόμματα είναι εκείνα που ακολουθούν τις μεταβολές στις θέσεις και τις αξίες των πολιτών-ψηφοφόρων και όχι το αντίστροφο.⁴ Παρότι πρακτικά χρήσιμη, η ανεξαρτησία των θέσεων των ψηφοφόρων από τη συμπεριφο-

3. Ουσιαστικά, εδώ υιοθετείται η βασικότερη υπόθεση της θεωρίας του κομματικού ανταγωνισμού που παρουσίασε ο Downs στο έργο του *An Economic Theory of Democracy*, σύμφωνα με την οποία πρωταρχικός στόχος των κομμάτων είναι η μεγιστοποίηση του εκλογικού ποσοστού τους, κίνητρο που τα υποχρεώνει να προσαρμόζουν τα πολιτικά προγράμματά τους στα αιτήματα των εκλογέων. Βλ. A. Downs, *An Economic Theory of Democracy*, Harper, Νέα Υόρκη 1957 [στα ελληνικά: *Οικονομική θεωρία της Δημοκρατίας*, πρόλογος-επιμέλεια: Ηλ. Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990].

4. Η θέση αυτή αντιστοιχεί σε μία εξίσου σημαντική υπόθεση του μοντέλου του Downs, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικές θέσεις των ψηφοφόρων καθορίζονται εξωγενώς, ή, με άλλα λόγια, διαμορφώνονται βάσει των συμφερόντων ή της κοινωνικής θέσης των ψηφοφόρων και δεν επηρεάζονται από τον καθεαυτό κομματικό ανταγωνισμό.

ρά των κομμάτων έχει αμφισβητηθεί έντονα με το επιχείρημα ότι τα κόμματα διαθέτουν πληθώρα στρατηγικών με τις οποίες μπορούν να διαμορφώσουν τις αντιλήψεις των ψηφοφόρων για τα συμφέροντα και, συνεπώς, τις προτιμήσεις τους.⁵ Η ενδογενής στις οικονομικές θεωρίες της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αντιστοιχία μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των ιδιωτικών επιχειρήσεων δεν είναι πλήρης: τα κόμματα δεν βρίσκονται στο έλεος της εκλογικής αγοράς. Στην πράξη, η βαθιά επίδραση των πολιτικών θέσεων των κομμάτων στο εκλογικό ακροατήριο αναιρεί, πολλές φορές, την ίδια τη φύση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Ο Pappas υποστηρίζει, για την περίπτωση της Ελλάδας για παράδειγμα, ότι «το γεγονός ότι τα κόμματα εμφανίζουν προτεραιότητες, στόχους και προτιμήσεις στο εκλογικό σώμα [...] είναι σε εμφανή δυσαρμονία με τις αρχές που διέπουν μία αντιπροσωπευτική δημοκρατία».⁶ Ωστόσο, είναι εξίσου παραπλανητικό να υποστηρίζεται ότι οι ψηφοφόροι δεν έχουν άλλη πηγή πληροφόρησης και κατανόησης του πολιτικού γίγνεσθαι πέρα από τα κόμματα. Καθότι η μελέτη αυτής της σχέσης μεταξύ των πολιτών και των κομμάτων ξεπερνά τους στόχους του άρθρου, υιοθετείται εδώ η σύμφωνη με το θεωρητικό υπόδειγμα του Downs άποψη, ότι δηλαδή «τα κόμματα συμπυκνώνουν μια προϋπάρχουσα κοινωνική δυναμική, δεν τη γεννούν».⁷

Μια τρίτη υπόθεση αφορά στη δυνατότητα των κομμάτων να αναπροσαρμόζουν τις πολιτικές θέσεις τους ανάλογα με τα αιτήματα της πλειοψηφίας. Οι επικριτές του οικονομικού μοντέλου της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας θεωρούν ότι οι δυνατότητες μεταβολών στις θέσεις των κομμάτων περιορίζονται από την ίδια την ιστορία του κόμματος καθώς, επίσης, και από τις εσωκομματικές σχέσεις. Παρότι οι αρχές που έχει υπηρετήσει ένα κόμμα στο παρελθόν αναμφισβήτητα ορίζουν τα περιθώρια μέσα στα οποία μπορούν να κινούνται οι εκάστοτε θέσεις του, είναι απολύτως λογικό να θεωρήσουμε ένα κόμμα ως κάτι παραπάνω από ένα απλό άθροισμα μονάδων, δηλαδή ως έναν ενιαίο θεσμικό παράγοντα

5. P. Dunleavy, *Democracy, Bureaucracy and Public Choice*, Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead 1991, κεφ. 5.

6. T. Pappas, *Making Party Democracy in Greece*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο 1999, σ. 203.

7. Σ. Σακελλαρόπουλος, *Η Ελλάδα στη Μεταπολίτευση*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, σ. 216.

του οποίου τα συμφέροντα και οι θέσεις μπορούν τόσο να αναλυθούν, όσο και να μεταβληθούν.

2. ΤΟ ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΩΣ ΠΗΓΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Η μελέτη τόσο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων, όσο και της εξελικτικής πορείας του ιδεολογικού προφίλ κάθε κόμματος στηρίζεται, ουσιαστικά, στην εύρεση έγκυρων και αξιόπιστων εκτιμητών των πολιτικών θέσεων των κομμάτων. Παραδείγματα μεθόδων εκτίμησης αποτελούν οι έρευνες κοινής γνώμης, η διερεύνηση των απόψεων πολιτικών επιστημόνων, η καταγραφή των κρατικών δαπανών ανά τομέα και η ανάλυση περιεχομένου κομματικών κειμένων.⁸ Οι δύο πρώτες μέθοδοι υστερούν ως προς την αντικειμενικότητα των κριτηρίων βάσει των οποίων τα πολιτικά κόμματα τοποθετούνται σε διάφορους άξονες από τους εκλογείς ή τους ειδικούς, αλλά και ως προς την αδυναμία καταγραφής των κριτηρίων αυτών, ώστε να είναι εφικτή η σύγκρισή τους. Η τρίτη μέθοδος μειονεκτεί εξαιτίας της αδυναμίας εκτίμησης των θέσεων των μη κυβερνητικών κομμάτων, καθώς αυτά δεν έχουν πρόσβαση στην κατανομή των κρατικών δαπανών ανά τομέα. Η ανάλυση του περιεχομένου των κομματικών κειμένων, από την άλλη, προσφέρει τη δυνατότητα εκτίμησης των θέσεων όλων των κομμάτων βάσει προκαθορισμένων και κοινών κριτηρίων σε βάθος χρόνου.

Ανάμεσα στα διάφορα κομματικά κείμενα (συνεντεύξεις, ομιλίες αρχηγών και λοιπών στελεχών, ανακοινώσεις), τα δημοσιευμένα προεκλογικά προγράμματα έχουν το πλεονέκτημα πως αποτελούν προϊόντα συλλογικών πολιτικών ζυμώσεων, τα οποία φέρουν, τουλάχιστον τυπικά, τη σφραγίδα του συνόλου των μελών του κόμματος. Επιπλέον, τα προεκλογικά προγράμματα αναδιαμορφώνονται σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές (σε αντίθεση με τις διακηρύξεις αρχών, για παράδειγμα), γεγονός που τα καθιστά συγκρίσιμα τόσο με τα αντίστοιχα προγράμματα των ανταγωνιστών, όσο και με προγενέστερα ή μεταγενέστερα προγράμματα του

8. Για μια λεπτομερέστερη περιγραφή των μεθόδων αυτών, βλ. M. Laver - W.B. Hunt, *Policy and Party Competition*, Routledge, Λονδίνο 1992, σ. 31.

ιδίου κόμματος. Πέραν αυτών των θεωρητικών πλεονεκτημάτων,⁹ η ανάλυση προεκλογικών προγραμμάτων ως μέθοδος εκτίμησης κομματικών θέσεων εμφανίζει ένα επιπλέον πλεονέκτημα: το γεγονός πως ένα μεγάλο πλήθος τέτοιου είδους προγραμμάτων έχει ήδη κωδικοποιηθεί και μελετηθεί ως σύνολο από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων (Manifesto Research Group). Η σχετική βάση δεδομένων περιλαμβάνει σχεδόν όλα τα προεκλογικά προγράμματα που έχουν δημοσιευτεί από το 1945 έως σήμερα από 634 πολιτικά κόμματα σε 50 χώρες, παρέχοντας έτσι τη δυνατότητα μελέτης των πολιτικών θέσεων διαχρονικά ή διακρατικά.¹⁰

Σε αντιδιαστολή με εναλλακτικούς εκτιμητές πολιτικών θέσεων, οι οποίοι βασίζονται στη μέτρηση της τιμής μίας¹¹ ή, έστω, ενός περιορισμένου πλήθους μεταβλητών¹² σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή, οι εκτιμητές της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων βασίζονται στη διαχρονική μελέτη 57 μεταβλητών. Θα πρέπει, τέλος, να σημειωθεί ότι οι εκτιμητές αυτοί στηρίζονται

9. I. Budge, «Validating Party Policy Placements», *British Journal of Political Science*, τόμ. 31 (1) 2001, σ. 210-223.

10. Παρότι ιδιαίτερα διαδεδομένο, το έργο της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων έχει κατά καιρούς κατακριθεί ως προβληματικό. Θα πρέπει να σημειωθεί, πάντως, ότι τόσο η εγκυρότητα, όσο και η αξιοπιστία των εκτιμητών (estimates) των πολιτικών θέσεων έχουν επανειλημμένα επιβεβαιωθεί. Η δυνατότητα των δεδομένων να ελέγχουν μία σειρά διαφορετικών υποθέσεων («hypothesis validity», βλ. I. Budge - D. Robertson - D.J. Hearl, *Ideology, Strategy and Party Change*, Cambridge University Press, Cambridge 1987), η θετική συσχέτιση των εκτιμητών με άλλους εκτιμητές πολιτικών θέσεων («convergent validity», βλ. M. McDonald - D. και S.M. Mendes, «Checking the Party Policy Estimates: Convergent Validity», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *Mapping Policy Preferences*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2001) και η ικανότητά τους να περιγράφουν με ακρίβεια τις μετακινήσεις των κομμάτων στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά» («predictive validity», βλ. I. Budge, «Party policy and ideology: reversing the 1950s?», στο G. Evans - P. Norris (επιμ.), *Critical Elections: British Parties in Long-term Perspective*, Sage Publications, Λονδίνο 1999) μαρτυρούν την εγκυρότητά τους. Η αξιοπιστία τους εξασφαλίζεται μέσω ελεγχτικών μηχανισμών της διαδικασίας κωδικοποίησης («stability and inter-coder reliability tests», βλ. D.J. Hearl, «Checking the Party Policy Estimates: Reliability», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *Mapping...*, ό.π.).

11. Για παράδειγμα, βλ. F.G. Castles - P. Mair, «Left-Right Political Scales: Some "Expert" Judgements», *European Journal of Political Research*, τχ. 12, 1984, σ. 73-88, και J.D. Huber - R. Ingglehart, «Expert Interpretations of Party Space and Party Location in 42 Societies», *Party Politics*, τόμ. 1 (1), 1995, σ. 73-111.

12. M. Laver - W.B. Hunt, ό.π.

καθάρα και μόνο στις εκπεφρασμένες πολιτικές προτιμήσεις των κομμάτων και όχι σε πολιτικές ενέργειές τους ή –πόσω μάλλον– σε μία γενικευμένη εντύπωση για την πολιτική τους διαδρομή. Η διάκριση μεταξύ των θέσεων που προβάλλει ένα κόμμα στο εκλογικό ακροατήριο και της πολιτικής πρακτικής που αυτό ακολουθεί μετά την εκλογή του στην κυβέρνηση αποτελεί ένα κομβικό σημείο στη μελέτη των ιδεολογικών ταυτοτήτων.¹³ Στο παρόν άρθρο, έμφαση δίνεται στη διερεύνηση των ιδεολογικών προτιμήσεων των κομμάτων, έτσι όπως αυτές διαφαίνονται στον πολιτικό τους λόγο. Δεδομένων των θεωρητικών πλεονεκτημάτων του προεκλογικού προγράμματος ως τεκμηρίου πολιτικού λόγου και των μεθοδολογικών πλεονεκτημάτων των εκτιμητών της Ομάδας Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, η μελέτη των μεταβολών στις πολιτικές θέσεις των ελληνικών κομμάτων βασίστηκε στην ανάλυση περιεχομένου των προγραμμάτων από την προαναφερθείσα Ομάδα.

Η ιδέα πάνω στην οποία βασίζεται το έργο της Ομάδας αυτής είναι πως η πολιτική θέση εκφράζεται στο προεκλογικό πρόγραμμα ενός κόμματος ως έμφαση ή αποσιώπηση ενός ζητήματος. Κατά συνέπεια, η ανάλυση περιεχομένου στοχεύει στη μέτρηση της σχετικής έμφασης του κομματικού κειμένου σε μία σειρά από ζητήματα. Μονάδα κωδικοποίησης αποτελεί η πρόταση, καθεμία από τις οποίες ταξινομείται με βάση το περιεχόμενο της σε κάποια από τις 57 κατηγορίες-ζητήματα.¹⁴ Οι κατηγορίες αυτές δεν αναφέρονται σε ζητήματα με θετική και

13. Παρά τη διαδεδομένη στην κοινή γνώμη άποψη ότι οι προεκλογικές θέσεις των κομμάτων σπάνια αντανακλώνται στην κυβερνητική πολιτική των ίδιων κομμάτων, οι Klingemann κ.ά. υποστηρίζουν ότι πάνω από το 50% της διακύμανσης στην κατανομή των πόρων από τον ετήσιο προϋπολογισμό ερμηνεύεται από τις πολιτικές θέσεις-προτεραιότητες τόσο του κόμματος που κέρδισε τις εκλογές, όσο και των κομμάτων που έπαιξαν. Συνεπώς, σύμφωνα με τους ίδιους συγγραφείς, το περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων αποτελεί έναν ικανοποιητικό δείκτη τόσο των προεκλογικών, όσο και των μετεκλογικών προτεραιοτήτων των αντίστοιχων κομμάτων. Βλ. H.-D. Klingemann - R. Hofferbert - I. Budge, *Parties, Policies and Democracy*, Westview Press, Οξφόρδη 1994. Σχετικά με τον βαθμό στον οποίο τα προεκλογικά διαγγέλματα των ελληνικών κομμάτων τηρούνται από τις κυβερνήσεις που αυτά σχηματίζουν μετά τις εκλογικές τους νίκες, βλ. E. Kalogeropoulou, *Implementing Election Pledges in Greece, 1974-1989*, unpublished PhD thesis, University of Essex, 1994.

14. Για μια αναλυτική περιγραφή του συστήματος κωδικοποίησης, βλ. A. Volkens, «Quantifying the Election Programmes: Coding Procedures and Controls», στο I. Budge - H.-D. Klingemann - A. Volkens - J. Bara - E. Tanenbaum (επιμ.), *ό.π.*, και E. Tanenbaum, «Approaching Data», *στο ίδιο*.

αρνητική σήμανση, όπως για παράδειγμα αύξηση/μείωση φόρων, αλλά σε μία από τις δύο πλευρές του ζητήματος, δηλαδή είτε στην αύξηση, είτε στη μείωση των φόρων. Η λογική της συγκεκριμένης επιλογής υιοθετήθηκε από τον Robertson, ο οποίος, βασιζόμενος σε εκτενή ανάλυση προεκλογικών προγραμμάτων, υποστήριξε ότι τα κόμματα ανταγωνίζονται στη βάση διαφορετικών προτεραιοτήτων για μια σειρά ζητημάτων και όχι στη βάση αντιτιθέμενων θέσεων για τα ζητήματα αυτά.¹⁵ Σύμφωνα με τον Robertson, στα περισσότερα θέματα, η κοινή γνώμη τάσσεται υπέρ μίας συγκεκριμένης επιλογής δράσης και, συνεπώς, τα κόμματα επιλέγουν είτε να τονίσουν την προτίμησή τους προς τη συγκεκριμένη επιλογή είτε να αποσιωπήσουν τη διαφωνία τους ως προς αυτήν. Έτσι, η μέτρηση της έμφασης σε μία μόνο πλευρά ενός ζητήματος επαρκεί για την εκτίμηση της θέσης ενός πολιτικού κόμματος σε αυτό το ζήτημα.

Παράλληλα, η δεδομένη λογική κωδικοποίησης επιτρέπει τη μελέτη της αντιπαράθεσης των κομμάτων. Σύμφωνα με τον Robertson, η κοινή γνώμη αναγνωρίζει ποιο κόμμα είναι πιθανότερο να ακολουθήσει την επιθυμητή επιλογή σε κάθε ζήτημα και, έτσι, κάθε κόμμα ταυτίζεται με συγκεκριμένα ζητήματα, με την έννοια ότι αναγνωρίζεται ως το καταλληλότερο να προσφέρει τη συλλογικά επιθυμητή λύση. Η επικέντρωση της προσοχής της κοινής γνώμης σε ζητήματα με τα οποία ταυτίζεται το κόμμα Α ευνοεί εκλογικά το κόμμα αυτό και, έτσι, κάθε κόμμα επιδιώκει μέσα από το προεκλογικό του πρόγραμμα να προβάλλει τα «δικά του θέματα» και να σκιασεί τη σημασία των «ζητημάτων του αντιπάλου». Συνεπώς, η μέτρηση της έμφασης των προεκλογικών προγραμμάτων στα ζητήματα μπορεί να απεικονίσει επαρκώς τον κομματικό ανταγωνισμό.¹⁶

15. D. Robertson, *A Theory of Party Competition*, John Wiley, Λονδίνο 1976.

16. Η επιχειρηματολογία του Robertson, γνωστή και ως θεωρία σημαντικότητας (saliency theory), αναπτύχθηκε ως εναλλακτική της θεωρίας του κομματικού ανταγωνισμού που παρουσίασε ο Downs στο έργο του *An Economic Theory of Democracy*, ό.π. Αποδεχόμενος τον κεντρικό ρόλο στον κομματικό ανταγωνισμό των ζητημάτων στα οποία δεν είναι δυνατή η υιοθέτηση αντιτιθέμενων απόψεων (valence issues), ο Robertson επιχείρησε να ερμηνεύσει κάποιες από τις ασυνέπειες του χωρικού μοντέλου του Downs και, κυρίως, αυτήν που αφορά στη δυνατότητα υπερπήδησης (leapfrogging) της θέσης του αντιπάλου στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά». Σε αντίθεση με τον Stokes, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι ο κεντρικός ρόλος των valence issues ουσιαστικά υπέσκαπτε την αξία του μοντέλου του Downs, ο Robertson απλώς αρνείται τη δυνατότητα των κομμάτων να κινούνται ελεύθερα από το ένα άκρο του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στο άλλο, θεωρώντας ότι κάτι τέ-

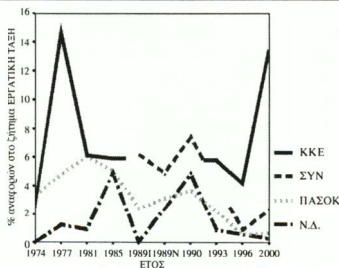
Προτού προχωρήσουμε στη μελέτη των προεκλογικών προγραμμάτων των τριών μεγαλύτερων ελληνικών κομμάτων κατά την περίοδο 1974-2000 και, για να κατανοηθεί πληρέστερα το περιεχόμενο της σχετικής βάσης δεδομένων, όπως και η λογική της κωδικοποίησης, κρίνεται σκόπιμο να παρατεθούν μια λίστα ενδεικτικών ζητημάτων, καθώς και ένα διάγραμμα των μεταβολών στη σημασία που αποδίδουν τα κόμματα σε ένα από αυτά τα ζητήματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ & ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Λίστα προβαλλόμενων ζητημάτων
και γραφική απεικόνιση έμφασης σε ένα από αυτά

ΠΡΟΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

- διεθνισμός
- δημοκρατία
- αποκέντρωση
- πολιτική κυριαρχία
- ελεύθερη οικονομία
- ελεγχόμενη οικονομία
- παιδεία
- κοινωνική πρόνοια
- έθνος και παράδοση
- εργατική τάξη

Στο διάγραμμα διακρίνεται η ιδιαίτερη έμφαση που δίνεται στο ζήτημα των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης από το ΚΚΕ, δηλαδή το κόμμα που ταυτίζεται παραδοσιακά με την προάσπιση του συγκεκριμένου θέματος, και η μάλλον περιορισμένη αναφορά στο θέμα αυτό από τα υπόλοιπα κόμματα. Γίνεται φανερό πως τα κόμματα που θέτουν στο ζήτημα της εργατικής τάξης χαμηλότερη προ-

τοιο θα έθετε σε κίνδυνο παραδοσιακές ταυτίσεις των κομμάτων με συγκεκριμένες πολιτικές θέσεις. Βλ. D.E. Stokes, «Spatial Models of Party Competition», στο A. Campbell - P.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes (επιμ.), *Elections and the Political Order*, Wiley, Νέα Υόρκη 1966. Αντιθέτως, η διαδικασία της επιλεκτικής έμφασης των κομμάτων σε ορισμένα ζητήματα τους επιτρέπει να κινούνται κατά μήκος του άξονα «Αριστερά-Δεξιά», διατηρώντας, την ίδια στιγμή, την ταυτότητά τους. Σύμφωνα με τον Robertson, αυτό αφήνει περιθώρια για ουσιαστικές, αλλά όχι απεριόριστες, μεταβολές στις θέσεις των κομμάτων.

τεραιότητα προτιμούν να αποφύγουν αναφορές στο θέμα αυτό, παρά να θίξουν το συγκεκριμένο θέμα παρουσιάζοντας μία αντίθετη γνώμη, εύρημα που ενισχύει τα επιχειρήματα της θεωρίας σημαντικότητας του Robertson.

3. ΣΗΜΕΙΑ ΕΠΑΦΗΣ Ή ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Παρότι το άρθρο αυτό εστιάζει το ενδιαφέρον του στις μεταβολές ως προς το ακριβές περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων των μεγαλύτερων κομμάτων κατά την περίοδο 1974-2000, κρίνεται χρήσιμη μία σύντομη περιγραφή των μεταξύ τους διαφορών ως προς τις γενικότερες κατευθύνσεις τους, ως προς την ιδεολογία τους.¹⁷ Η μελέτη των διαφορών στην ιδεολογία των πολιτικών κομμάτων βασίζεται, συχνά, στη χωρική αναλογία, δηλαδή στην αναπαράσταση των θέσεων των κομμάτων με μία ή περισσότερες διαστάσεις επί των οποίων αντιπαρατίθενται διαφορετικές πολιτικές προσεγγίσεις.¹⁸ Η επαναλαμβανόμενη χρήση της αναλογίας στηρίζεται στην ευκολία οπτικοποίησης του σχήματος αντιπαράθεσης με τη μορφή μίας ευθείας ή ενός επιπέδου και τη συνεπαγόμενη διευκόλυνση στην κατανόηση της οποιασδήποτε θεωρητικής ανάλυσης. Η οικειότητα την οποία παρουσιάζει η χρήση του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στο ευρύ κοινό καταδεικνύει το πλεονέκτημα της χωρικής αναπαράστασης των κομματικών αντιθέσεων σε σχέση με άλλες θεωρητικές αναλύσεις.

17. Με τον όρο «ιδεολογία» νοείται εδώ το σύνολο των πεποιθήσεων ή θέσεων που χαρακτηρίζουν μια ομάδα (βλ. E. Scarbrough, *Political Ideology and Voting*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1984), για παράδειγμα ένα πολιτικό κόμμα, σε αντιδιαστολή με ορισμούς που ταυτίζουν την «ιδεολογία» με ένα σύνολο λογικά συνδεδεμένων πολιτικών απόψεων (βλ. P. Converse, «The Nature of Belief Systems in Mass Publics», στο D. Apter (επιμ.), *Ideology and Discontent*, The Free Press of Glencoe, Νέα Υόρκη 1964). Με την έννοια αυτή, η «ιδεολογία» αποτελεί τον οδηγό με τον οποίο οι ψηφοφόροι μπορούν να συνδέουν ευκολότερα τα συμφέροντά τους με τα κόμματα, ώστε να καταλήγουν σε επιλογές περισσότερο ορθολογικές από αυτές στις οποίες θα κατέληγαν χωρίς αυτή τη γενικευμένη εικόνα για κάθε κόμμα. Βλ. A. Downs, *ό.π.*

18. Παραδείγματα τέτοιων έργων αποτελούν οι θεωρίες ορθολογικών επιλογών των Arrow, Downs και de Swaan. Βλ. K. Arrow, *Social Choice and Individual Values*, John Wiley, Νέα Υόρκη 1951· A. Downs *ό.π.*, και A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations*, Elsevier, Αμστερνταμ 1973.

Ασπαζόμενη τη χωρική θεωρία του κομματικού ανταγωνισμού (spatial theory of competition), η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων επιχείρησε να χαρτογραφήσει τις ιδεολογίες των κομμάτων μέσα από τις εμφάνσεις των προγραμμάτων τους σε διάφορα ζητήματα. Η ανάλυσή τους έδειξε ότι η βασική διάκριση στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες αφορά στην έμφαση των προγραμμάτων σε δύο συγκεκριμένες ομάδες ζητημάτων, το περιεχόμενο των οποίων αντιστοιχούσε στις έννοιες «Αριστερά» και «Δεξιά». ¹⁹ Προκειμένου να καταστεί δυνατή η απεικόνιση της ιδεολογικής θέσης των κομμάτων ως προς αυτήν τη βασική διάκριση, η ανάλυση πρότεινε τον σχηματισμό κλίμακας ιδεολογικής τοποθέτησης των κομμάτων βάσει της διαφοράς στη σχετική έμφαση των προγραμμάτων τους σε «αριστερά» και «δεξιά» διακυβεύματα. ²⁰ Στο διάγραμμα 2 απεικονίζονται οι θέσεις των κομμάτων που αντιπροσωπεύονται στη σημερινή Βουλή επί της κλίμακας αυτής.

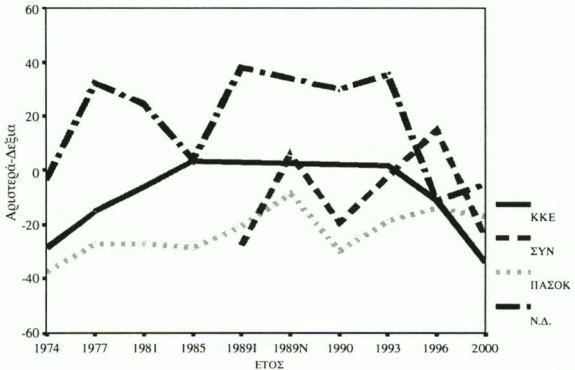
Εκ πρώτης όψεως, οι θέσεις των κομμάτων επί του άξονα δεν συμβαδίζουν απόλυτα με την πλέον διαδεδομένη στην κοινή γνώμη άποψη για τη διάταξη των ελληνικών κομμάτων στην κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά». Το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται στα αριστερά των ΚΚΕ και

19. Η προσπάθεια της ερευνητικής ομάδας στηρίχθηκε στη χρήση της μεθόδου της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες, μεθόδου κατάλληλης, αφενός, για την εκτίμηση των σχέσεων μεταξύ των ζητημάτων και, αφετέρου, για την εύρεση των αξόνων που ερμηνεύουν το μεγαλύτερο ποσοστό διακύμανσης των κομματικών εμφάνσεων στα διάφορα θέματα ή, διαφορετικά, των σημαντικότερων διαστάσεων ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Για περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με τη χρήση της μεθόδου στα συγκεκριμένα δεδομένα, βλ. I. Budge - D. Farlie, «The Potentiality of Dimensional Analyses for Explaining Voting and Party Competition», *European Journal of Political Research* 6, 1978, σ. 203-231· I. Budge, κ.ά., *Ideology...*, ό.π., και M. Laver - J. Garry 1998, «Estimating Policy Positions from Party Manifestos», paper presented at ECPR Joint Sessions of Workshops, Warwick 1998. Η λίστα των διακυβευμάτων που χαρακτηρίστηκαν από την Ομάδα ως «αριστερά» και «δεξιά» περιέχεται στο I. Budge, κ.ά., ό.π., σ. 22, σημ. 14.

20. Πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η κλίμακα δεν ταυτίζεται με τον άξονα που προκύπτει από την ανάλυση σε κύριες συνιστώσες, αλλά σχηματίζεται προσθέτοντας απλώς τις εμφάνσεις στα θέματα που προέκυψαν από την ανάλυση να ανήκουν σε κάθε μία από τις δύο ομάδες (αριστερά-δεξιά) και αφαιρώντας στη συνέχεια το ένα άθροισμα («αριστερά») από το άλλο («δεξιά»). Δεδομένου ότι οι εμφάνσεις αυτές εκφράζονται σε ποσοστά προτάσεων επί του συνολικού αριθμού προτάσεων του κειμένου, οι τιμές της κλίμακας θα κυμαίνονται μεταξύ του -100 (για την περίπτωση στην οποία το 100% των προτάσεων αναφέρονται σε «αριστερά» ζητήματα) και του +100 (για την περίπτωση στην οποία το 100% των προτάσεων αναφέρονται σε «δεξιά» ζητήματα).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Θέσεις των κομμάτων στον άξονα Αριστερά-Δεξιά, 1974-2000

ΣΥΝ κατά το μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολίτευσης, ενώ η Ν.Δ., αν και καταλαμβάνει τη δεξιότερη θέση κατά τη μεγαλύτερη διάρκεια της περιόδου, εμφανίζεται να προσεγγίζει το ΚΚΕ το 1985 και το 1996 και να περνά στα αριστερά του ΣΥΝ το 1996. Κατά τα λοιπά, οι διαφορές μεταξύ των ιδεολογικών κατευθύνσεων των κομμάτων αντικατοπτρίζονται μάλλον με επιτυχία στο διάγραμμα, με τις εντονότερες διαφορές μεταξύ Ν.Δ., από τη μία, και ΠΑΣΟΚ-ΚΚΕ-ΣΥΝ, από την άλλη, κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1970 και 1980 να ακολουθούνται από μία προσέγγιση και των τεσσάρων κομμάτων από τα μέσα της δεκαετίας του 1990.²¹ Επιπλέον, το διάγραμμα 2 επιβεβαιώνει τις πολυσυζητημένες από την κοινή γνώμη, τον Τύπο και την ακαδημαϊκή κοινότητα μεταβολές στην ιδεολογική ταυτότητα των κομμάτων κατά τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000 (όπως, για παράδειγμα, τη σταδιακή μετακίνηση του ΠΑΣΟΚ από το αριστερό άκρο προς το κέντρο, την απότομη

21. Την εξασθένηση της ιδεολογικής πόλωσης επιβεβαιώνουν και άλλες αναλύσεις. Χαρακτηριστικά, βλ. Τ. Παππάς, «Κομματικό σύστημα και πολιτικός ανταγωνισμός στην Ελλάδα, 1981-2001», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 71-102.

στροφή της Ν.Δ. από το δεξιό άκρο προς το κέντρο μετά το 1993 και τις μετατοπίσεις του ΚΚΕ προς το κέντρο την περίοδο 1985-1993 και, πίσω, στο αριστερό άκρο, από το 1993 και μετά).

Οφείλουμε, ωστόσο, να διερευνήσουμε τις αιτίες για τις οποίες η διάταξη των κομμάτων στην κατασκευασμένη κλίμακα «Αριστερά-Δεξιά» δεν ταυτίζεται με την κοινά αποδεκτή διάταξή τους βάσει του άξονα «Αριστερά-Δεξιά», όπως αυτός αποτυπώνεται στις έρευνες κοινής γνώμης. Η αναντιστοιχία αυτή φαίνεται να προκαλείται από το γεγονός ότι, το περιεχόμενο του κυρίαρχου στην ευρωπαϊκή σκηνή σχήματος κομματικού ανταγωνισμού, έτσι όπως αυτό περιγράφηκε από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, δεν εκφράζει απόλυτα την ιδεολογική αντιπαράθεση των ελληνικών κομμάτων. Με άλλα λόγια, τα θέματα επί των οποίων αντιπαρά τίθενται εντονότερα τα κόμματα στην Ελλάδα είναι διαφορετικά από εκείνα τα οποία γίνονται συχνότερα αντικείμενο αντιπαράθεσης στην Ευρώπη. Συνεπώς, η χρήση της ίδιας κλίμακας στην ελληνική περίπτωση υποκρύπτει τον κίνδυνο αλλοίωσης της εικόνας που έχει η κοινή γνώμη για τις θέσεις των κομμάτων επί της, με τον δικό της τρόπο νοούμενης, κλίμακας «Αριστερά-Δεξιά».²²

Συνοπτικά, οι θέσεις των κομμάτων στον άξονα αποδεικνύουν ότι τα τρία μεγαλύτερα κόμματα παρέμειναν αισθητά διαφοροποιημένα ως προς τις πολιτικές προτεραιότητές τους κατά το μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου 1974-2000, με εξαίρεση, ίσως, τη μετα-

22. Εφαρμόζοντας τη μέθοδο της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες στα δεδομένα που προέκυψαν από την κωδικοποίηση των ελληνικών προεκλογικών προγραμμάτων, έγινε φανερό ότι οι ομάδες των ζητημάτων τα οποία αντιπαράθετονται επί του πρώτου παραγοντικού άξονα είναι αρκετά διαφορετικά από τα σύνολα θεμάτων που η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων έχει ορίσει ως «αριστερά» και «δεξιά» κατόπιν μελέτης του συνόλου των ευρωπαϊκών κοινοτικών συστημάτων. (Βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, «Scripta Manent: προεκλογικά κείμενα και ιδεολογίες στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», *Τετράδια Ανάλυσης Δεδομένων*, 2, 2001, σ. 30-40). Το κομβικό σημείο εντοπίζεται στο ότι «αριστερά» και «δεξιά» ζητήματα βρίσκονται ομαδοποιημένα στην ίδια πλευρά του παραγοντικού άξονα, εύρημα το οποίο αποδεικνύει ότι το «κυρίαρχο δίπολο αντιπαράθεσης στην Ελλάδα οργανώνεται στη βάση μίας ιδιόμορφης ιδεολογικής σύγκρουσης που ξεπερνά τη διάκριση Δεξιά-Αριστερά» (στο ίδιο, σ. 36). Για μια άλλη προσέγγιση της βασικής διάκρισης των ιδεολογικών τοποθετήσεων των ελληνικών κομμάτων, βλ. Γ. Μοσχονάς, «Η Διαφορετική Τομή Δεξιάς-Αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση: το περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του "αντιδεξιού υποσυστήματος"», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994.

βατική εκλογική αναμέτρηση του 1974, κατά την οποία ο αντιπολεμικός και ενωτικός λόγος κυριάρχησε στα προγράμματα όλων των κομμάτων, και τις εκλογές του 2000, όταν τα δύο μεγαλύτερα κόμματα κινήθηκαν προς το κέντρο του άξονα. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρά τις αμφιβολίες που εκφράστηκαν για την εγκυρότητα χρήσης του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στην περίπτωση της Ελλάδας, η αντιστοιχία της διάταξης των κομμάτων στον άξονα με τη θεωρούμενη ως «ορθή» διάταξη στις εκλογές του 2000 (ΚΚΕ, ΣΥΝ, ΠΑΣΟΚ, Ν.Δ.) αποδεικνύει ότι η ιδεολογική αντιπαράθεση στην Ελλάδα προσομοιάζει σταδιακά στην ευρωπαϊκή, με την έννοια ότι επικεντρώνεται στα θέματα τα οποία αποτελούν τους πόλους της «Αριστεράς» και της «Δεξιάς» σύμφωνα με την ανάλυση όλων των προεκλογικών προγραμμάτων των κομμάτων της Δυτικής Ευρώπης από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων.

4. ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η προσοχή εστιάζεται τώρα στη διαχρονική μελέτη του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων καθενός από τα τρία μεγαλύτερα και ελιβιώσαντα σε όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου κόμματα. Χρησιμοποιώντας τα στοιχεία που προέκυψαν από την κωδικοποίηση των ελληνικών προγραμμάτων από την ερευνητική Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, η ανάλυση βασίζεται στην καταγραφή θεμάτων στα οποία δόθηκε μεγαλύτερη βαρύτητα από κάθε κόμμα σε κάθε εκλογική αναμέτρηση. Συγκεκριμένα, για κάθε περίπτωση σημειώνονται τα πέντε εκείνα θέματα, τα οποία συγκεντρώνουν το μεγαλύτερο ποσοστό αναφορών σε καθένα από τα προγράμματα. Στη συνέχεια, εντοπίζονται οι διαφορές ως προς τη λίστα των κυρίαρχων ζητημάτων από τη μία εκλογή στην επόμενη.

α. ΠΑΣΟΚ

Το ΠΑΣΟΚ είναι αναμφισβήτητο το κόμμα που παρουσιάζει τις εντονότερες και, από ερευνητικής πλευράς, πιο ενδιαφέρουσες μεταβολές ως προς το κεντρικό περιεχόμενο των προγραμμάτων

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ, 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (I)
δημοκρατία κοινωνική δικαιοσύνη αντι-μπερειαλισμός αγρότες περιορισμός αγοράς	δημοκρατία ελευθερία αποκέντρωση τεχνολογία κοινωνική πρόνοια	δημοκρατία αποκέντρωση αντι-μπερειαλισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία αποκέντρωση εργατική τάξη τεχνολογία κοινωνική πρόνοια	δημοκρατία τεχνολογία κοινωνική πρόνοια πολιτισμός παιδεία

ΠΙΝΑΚΑΣ 2Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα του ΠΑΣΟΚ, 1989-2000

1989 (N)	1990	1993	1996	2000
δημοκρατία κοινωνική πρόνοια ελευθερία κοινωνική αριμονία πολιτική κυριαρχία	δημοκρατία κοινωνική πρόνοια τεχνολογία πολιτισμός παιδεία	κοινωνική πρόνοια πολιτισμός παιδεία αποκέντρωση κιβ. αποτελεσματικότητα	κοινωνική πρόνοια πολιτισμός τεχνολογία παραγωγικότητα αγρότες	κοινωνική πρόνοια τεχνολογία πολιτισμός παιδεία περιβάλλον

του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λίστα με τα πέντε πιο προβεβλημένα από το ΠΑΣΟΚ ζητήματα το 1974 δεν έχει τίποτε το κοινό με την αντίστοιχη λίστα του 2000 (βλ. πίνακες 2Α και 2Β). Είναι ακόμη εντυπωσιακότερο το γεγονός ότι το ΠΑΣΟΚ μετατόπιζε, καθόλη τη διάρκεια της περιόδου 1974-2000, το κέντρο του ενδιαφέροντός του, με την έννοια ότι από τη λίστα των πέντε πιο προβεβλημένων θεμάτων του εκάστοτε προγράμματος σπάνια περιλαμβάνονταν στην αντίστοιχη ομάδα του προηγούμενου προγράμματος παραπάνω από δύο θέματα.

Παρά τις συχνές μεταβολές περιεχομένου, στην πορεία ιδεολογικού μετασχηματισμού του ΠΑΣΟΚ διακρίνονται τρεις περιόδους, κατά τις οποίες παρατηρούνται ομοιότητες στις πολιτικές προτεραιότητες του κόμματος. Την περίοδο που προηγήθηκε της ανόδου του στην εξουσία (1974-1981), το ΠΑΣΟΚ εμφανίζεται ως ένα ιδιαίτερα ριζοσπαστικό κόμμα, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον του σε ζητήματα όπως η δημοκρατία, η κοινωνική δικαιοσύνη και ο αντιιμπεριαλισμός. Πρέπει να επισημανθεί ότι, κατά την ίδια περίοδο, το ΠΑΣΟΚ δίνει επίσης έμφαση στην ταξική διαμάχη και επιχειρεί να κερδίσει τις ψήφους των «μη προνομιούχων» με συχνές αναφορές στα δικαιώματά τους (εργατικής τάξης, αγροτών). Ωστόσο, ακόμη και κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου, είναι δυνατόν να βρεθούν στα προγράμματα του ΠΑΣΟΚ σημάδια ενός πιο σύγχρονου και λιγότερο ριζοσπαστικού λόγου, χαρακτηριστικά παραδείγματα του οποίου είναι η έμφαση στο θέμα της αποκέντρωσης εξουσιών και των νέων τεχνολογιών.²³

23. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η ανάλυση δεν επιβεβαιώνει τη μεταβολή του ιδεολογικού προφίλ του ΠΑΣΟΚ πριν από την ανάδειξή του στην εξουσία, δηλαδή κατά την περίοδο 1974-1981, όπως υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς. Για παράδειγμα, βλ. M. Spourdalakis, *The Rise of the Greek Socialist Party*, Routledge, Νέα Υόρκη 1988 [επεξεργασμένη ελλ. έκδοση: ΠΑΣΟΚ. *Δομή, εσωκομματικές κρίσεις εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988]. Ο Spourdalakis υποστηρίζει ότι «οι πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές εξελίξεις των ετών που ακολούθησαν την επιστροφή της δημοκρατίας το 1974 ώθησαν το ΠΑΣΟΚ μακριά από τον αρχικό του ριζοσπαστισμό» (σ. 134). Πιο συγκεκριμένα, τόσο η παρουσία μίας μετριοπαθούς κεντροδεξιάς κυβέρνησης στην εξουσία, όσο και η χαλάρωση του έντονα φορτισμένου αντιδικτατορικού κλίματος οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην υιοθέτηση μετριοπαθέστερων θέσεων. Κατά τον Spourdalakis, το ΠΑΣΟΚ, ήδη από το 1977, είχε ουσιαστικά εγκαταλείψει τις ριζοσπαστικές θέσεις του περί την οικονομία αλλά και την εξωτερική πολιτική, ενώ το εκτενές και λεπτομερέστατο πρόγραμμα του 1981 απέφευγε να δώσει έμφαση στους ριζοσπαστικούς «στρατηγικούς στόχους» του 1974. Ωστόσο, η ανάλυσή μας δεν εμφανίζει τόσο έντονες διαφορές μεταξύ

Κατά την περίοδο 1985-1990, το ΠΑΣΟΚ εστιάζει σταδιακά σε θέματα τα οποία δεν ήταν ιδεολογικά χρωματισμένα, όπως η αποκέντρωση των εξουσιών, η εισαγωγή νέων τεχνολογιών, η αναβάθμιση της παιδείας και η προώθηση του πολιτισμού. Παράλληλα, εισάγει το θέμα της αύξησης των κοινωνικών παροχών το οποίο εξελίσσεται σταδιακά, κατά την περίοδο 1985-90, σε ζήτημα υψηλότερης προτεραιότητας. Από αυτές τις γραμμές, διαφοροποιείται μόνον στις εκλογές του Νοεμβρίου 1989, οπότε και δίνει έμφαση στην ανάγκη προστασίας της κοινωνικής αρμονίας και αναβάθμισης της πολιτικής εξουσίας, επιχειρώντας να στιγματίσει τη συμμαχία Ν.Δ.-Αριστεράς. Μοναδικό κοινό σημείο των προγραμμάτων αυτής της περιόδου με εκείνα της πρώτης περιόδου αποτελεί η έμφαση στην ανάγκη περιφρούρησης της δημοκρατίας, καθώς κανένα από τα υπόλοιπα προβαλλόμενα θέματα δεν είχε τονιστεί ιδιαίτερα την περίοδο 1974-81.²⁴

Ο ρυθμός μεταβολής του περιεχομένου των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ επιταχύνθηκε από το 1993 και μετά, όταν το κόμμα στρέφεται ολοκληρωτικά προς έναν ιδεολογικά μη φορτισμένο και, συχνά, πραγματιστικό-διαχειριστικό λόγο προβάλλοντας ζητήματα όπως ο πολιτισμός, η παιδεία, το περιβάλλον, αλλά και η παραγωγικότητα και η αποτελεσματική διακυβέρνηση.²⁵ Κατά τη διάρκεια

των προγραμμάτων του 1974, του 1977 και του 1981: τρία από τα πέντε πιο προβλεπόμενα ζητήματα του 1981 είχαν προβληθεί με την ίδια ένταση και στις εκλογές του 1974.

24. Το 1985 σημειώνεται και από άλλους συγγραφείς ως το κομβικό σημείο στην πορεία ιδεολογικής μετεξέλιξης του ΠΑΣΟΚ. Ο Διαμαντόπουλος υποστηρίζει ότι το ΠΑΣΟΚ βρισκόταν στον αντίποδα της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας έως το 1985, έτος κατά το οποίο δρομολογήθηκε πια η πορεία «σοσιαλδημοκρατικοποίησης» του κινήματος· βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Η Ελληνική Πολιτική Ζωή: Εικοστός Αιώνας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 291. Επίσης, ο Σακελλαρόπουλος σημειώνει ότι «το ΠΑΣΟΚ θα αναγκαστεί το 1985 σε ανατροσανατολισμό της πολιτικής του μετασχηματιζόμενο από αυτόνομη κυβερνώσα κατηγορία σε αστικό κόμμα σοσιαλδημοκρατικής κατεύθυνσης»· βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 411, σημ. 7. Δεδομένων των ευρημάτων της ανάλυσης περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων, είναι αξιοσημείωτο ότι το κόμμα, μόλις στο συνέδριο του 1996, «διακήρυξε με παρηγορία τις μεταλλαγές που, υποδόρια και ανολογόγητα, είχαν αρχίσει να συντελούνται από το 1985»· βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *ό.π.*, σ. 295.

25. Μελετώντας τον κομματικό ανταγωνισμό στη δεκαετία του 1990 από μια διαφορετική οπτική γωνία, μέσα από την ανάλυση των διαφημιστικών μηνυμάτων τους, ο Παπαθανασόπουλος καταλήγει σε παρόμοιο συμπέρασμα σχετικά με την ιδεολογική αποφόρτιση του λόγου του ΠΑΣΟΚ. Συγκεκριμένα, διαπιστώνει

αυτής της περιόδου, το κόμμα παρουσιάζει ελάχιστα κοινά με το νεοϊδρυθέν κόμμα της περιόδου 1974-81, όπως η προβολή της ανάγκης αποκέντρωσης των εξουσιών το 1993. Περισσότερα είναι τα κοινά μεταξύ των προγραμμάτων των περιόδων 1993-2000 και 1985-90, καθώς το κόμμα συνεχίζει να προβάλλει το ζήτημα της αύξησης των κοινωνικών παροχών παράλληλα με θέματα που δεν είναι ιδεολογικά φορτισμένα (πολιτισμός, παιδεία).²⁶

Συνοπτικά, η ανάλυση περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ δείχνει ότι ο πολιτικός λόγος του κόμματος μεταβλήθηκε σταδιακά και, μάλλον, ομαλά από έντονα ριζοσπαστικός και ιδεολογικά χρωματισμένος σε ιδιαίτερα μετριοπαθή και ιδεολογικά αχρωμάτιστο. Οι μεταβολές στο ιδεολογικό προφίλ του κόμματος συνέπεσαν με σημαντικές αλλαγές τόσο στο εσωτερικό και στην ηγεσία του κόμματος, όσο και στον διεθνή ιδεολογικό περίγυρό του. Ωστόσο, θα πρέπει να μελετηθεί και το κατά πόσον οι αλλαγές αυτές προκλήθηκαν από αντίστοιχες μεταβολές στις ιδεολογικές προτιμήσεις των ψηφοφόρων (βλ. παρακάτω).

β. Ν.Δ.

Σε σύγκριση με τις συχνές και έντονες μεταβολές του περιεχομένου των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ, ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ. μεταβλήθηκε με βραδύτερους ρυθμούς. Οι όποιες μεταβολές, παρότι ανανέωναν περιστασιακά τον πολιτικό λόγο του κόμματος,

---

στις εκλογές του 2000 μια γενικότερη προσπάθεια των δύο μεγαλύτερων κομμάτων να υποβαθμίσουν την ιδεολογία τους, «στηρίζοντας την επιχείρηση προσέλκυσης των ψηφοφόρων στις πρακτικές των δημοσίων σχέσεων, στις στρατηγικές του μάρκετινγκ και στην υιοθέτηση κεντρικών (ή επί της συγχρόνου πολιτικής ρητορικής «μεσαίων») πολιτικών θέσεων» βλ. Σ. Παπαθανασόπουλος, «Τηλεόραση και εκλογές στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990-2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η Πολιτική Επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 76 κ.ε.

26. Αντιλαμβανόμενος την περιορισμένη έμφαση των προγραμμάτων του ΠΑΣΟΚ της περιόδου 1993-2000 σε ζητήματα έντονης ιδεολογικής χροιάς, ο Λούλης σχολιάζει ότι «το νέο ΠΑΣΟΚ δεν έπαιρνε ξεκάθαρα ιδεολογικά χαρακτηριστικά [και ότι] όσα παρέπεμπαν σε αυτό ήταν περισσότερο ένα στίλ πολιτικής που συνδεόταν με τον ίδιο τον Κ. Σημίτη» βλ. Γ. Λούλης, *Τα Είκοσι Χρόνια που Άλλαξαν την Ελλάδα*, Λιβάνης, Αθήνα 2001, σ. 297. Ο συγγραφέας θεωρεί, ακόμη, ότι σε επίπεδο λόγου, το νέο ΠΑΣΟΚ προσφεύγει επίσης, εν μέρει τουλάχιστον, στην αριστερή λογική Παπανδρέου, γεγονός πάντως που δεν επιβεβαιώνεται από την ανάλυσή μας, με μόνη εξαίρεση την έμφαση στο ζήτημα της αύξησης των κοινωνικών παροχών.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα της Ν.Δ., 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (I)
δημοκρατία πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση κοινωνική αριμονία αντι-ιμπεριαλισμός	δημοκρατία πολιτική κυριαρχία έθνος και παράδοση άμυνα Ευρώπη εξωτερικές σχέσεις	δημοκρατία έθνος και παράδοση άμυνα Ευρώπη νόμος και τάξη	δημοκρατία κοινωνική αριμονία ελευθέρη οικονομία οικονομική ορθοδοξία νόμοι αγοράς	πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση ελευθέρια διαφθορά

ΠΙΝΑΚΑΣ 3Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη έμφαση στα προεκλογικά προγράμματα της Ν.Δ., 1989-2000

1989 (N)	1990	1993	1996	2000
πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία έθνος και παράδοση διαφθορά οικονομικοί στόχοι	πολιτική κυριαρχία κοινωνική αριμονία διαφθορά οικονομικοί στόχοι οικονομική ορθοδοξία	πολιτική κυριαρχία οικονομική ορθοδοξία έθνος και παράδοση κοινωνικές παροχές τεχνολογία	παιδεία πολιτισμός περιβάλλον κιβ. αποτελεσματικότητα οικονομικοί στόχοι	κοινωνική πρόνοια τεχνολογία παιδεία αγρότες κιβ. αποτελεσματικότητα

δεν οδηγούσαν με σαφήνεια προς την υιοθέτηση μιας νέας ιδεολογικής κατεύθυνσης, κάτι που επιβεβαιώνεται και από τις παλίνδρομες κινήσεις του κόμματος επί του άξονα «Αριστερά-Δεξιά».²⁷ Την άποψη ότι το περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. δεν μεταβλήθηκε αισθητά, τουλάχιστον ως το 1993, ενισχύει το γεγονός ότι τρία από τα θέματα στα οποία δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στις εκλογές του 1974 (πολιτική κυριαρχία, έθνος και παράδοση, κοινωνική αρμονία) περιλαμβάνονταν στις λίστες με τα πιο προβλημένα θέματα σχεδόν όλων των προγραμμάτων της Ν.Δ. έως και το 1993 (βλ. πίνακες 3Α και 3Β).

Παρά τις ομοιότητες των προγραμμάτων της Ν.Δ. της περιόδου 1974-1993, μπορούμε να ξεχωρίσουμε τρεις υποπεριόδους με διακριτά στοιχεία στον πολιτικό λόγο του κόμματος. Κατά την περίοδο 1974-1981, η Ν.Δ. παρουσιάζεται ιδιαίτερα μετριοπαθής και συναινετική, προβάλλοντας την ανάγκη εδραίωσης της πολιτικής κυριαρχίας, της δημοκρατίας και της ελληνικής παράδοσης. Τα ζητήματα που αφορούν στην οικονομία υποσκελίζονται²⁸ και το κόμμα αποδίδει ξεχωριστή έμφαση σε θέματα εξωτερικής πολιτικής και άμυνας, προτείνοντας την αύξηση των αμυντικών δαπανών, τη χαλάρωση ή και την αποτροπή σύναψης ειδικών σχέσεων με τις ΗΠΑ και την τότε Σοβιετική Ένωση αντίστοιχα (1977), και την εισδοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (1981).²⁹ Αξίζει να σημειωθεί,

27. Βλ. T. Pappas, «In Search of the Center: Conservative Parties, Electoral Competition and Political Legitimacy in Southern Europe's New Democracies», στο N. Diamandouros - R. Gunther (επιμ.), *Parties, Politics and Democracy in the New Southern Europe*, The John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη-Λονδίνο 2001.

28. Το συγκεκριμένο εύρημα είναι σύμφωνο με τη γενικότερη πεποίθηση πως στις τρεις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) οι ηγέτες που ανέλαβαν τη μετάβαση των χωρών στη δημοκρατία ενδιαφέρθηκαν περισσότερο για την ισχυροποίηση του δημοκρατικού πολιτεύματος παρά για τολμηρές οικονομικές μεταρρυθμίσεις, γεγονός που, ωστόσο, επιβράδυνε την οικονομική ανάπτυξη των χωρών αυτών. Βλ. J.-M. Maravall, «Η εμπειρία της Νότιας Ευρώπης», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Κοινωνία και Πολιτική: Όψεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας 1974-94*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

29. Η έμφαση της Ν.Δ. και του, τότε, αρχηγού του κόμματος, Κωνσταντίνου Καραμανλή, στο ζήτημα της εισόδου της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έχει υπογραμμιστεί από πολλούς συγγραφείς ως χαρακτηριστική της τεράστιας σημασίας που απέδιδε η τότε κυβέρνηση της Ν.Δ. στους δύο άξονες του λεγόμενου «εθνικού συμφέροντος»: (α) τη βελτίωση της οικονομίας και (β) την προσέγγιση της χώρας με τον τρίτο στη διεθνή σκηνή παίκτη, δηλαδή την Ευρώπη. Βλ. D. Ka-

τέλος, ότι κατά την περίοδο 1974-1981, η Ν.Δ. δεν διαστάζει να συμπεριλάβει μεταξύ των προτεραιοτήτων της θέματα αριστερού χαρακτήρα, όπως ο αντι-ιμπεριαλισμός (1974) και η ενίσχυση των δημοκρατικών διαδικασιών.³⁰

Το προεκλογικό πρόγραμμα του 1985 αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση, καθώς το περιεχόμενό του διαφοροποιείται σαφώς τόσο από τον μετριοπαθή και ενωτικό χαρακτήρα των προγραμμάτων της προηγούμενης περιόδου, όσο και από τον έντονα πολιτικό και μάλλον διαιρετικό χαρακτήρα των προγραμμάτων της περιόδου 1989-1993. Υπό τη νέα ηγεσία Μητσotάκη, το κόμμα αλλάζει άρδην τις προτεραιότητές του και προβάλλει ζητήματα οικονομικού χαρακτήρα, δείχνοντας σαφή διάθεση στροφής προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό (ελεύθερη οικονομία, οικονομική ορθοδοξία).³¹ Πέ-

---

tsoudas, «The Conservative Movement and New Democracy: from Past to Present», στο K. Featherstone - D. Katsoudas (επιμ.), *Political Change in Greece: Before and After the Colonels*, Croom Helm, Λονδίνο 1987, και N. Karakatsanis, *The Politics of Elite Transformation: the Consolidation of Greek Democracy in Theoretical Perspective*, Praeger Publishers, Westport 2001. Η ανάλυση του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων του κόμματος κατά την περίοδο 1974-1981 υποδεικνύει ότι η αξία του θέματος για τη Ν.Δ. έχει πιθανότατα υπερεκτιμηθεί από τους συγγραφείς, καθώς στο ζήτημα της εισδοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση αναφερόταν μόλις το 1,8% και το 1,2% των προτάσεων των προγραμμάτων του 1974 και 1977, ενώ, ακόμη και το 1981, το ποσοστό δεν ξεπερνούσε το 5,1% των προτάσεων.

30. Η Karakatsanis σημειώνει σχετικά ότι η υιοθέτηση ενός ηλιότερου και πιο μετριοπαθούς πολιτικού λόγου από την ελληνική Δεξιά, κατά την περίοδο 1974-1981, οφείλεται τόσο σε ιστορικά αίτια (όπως η χρονική απόσταση από την περίοδο του Εμφυλίου και η δοκιμασία της δικτατορίας), όσο και σε δομικές αλλαγές στο κοινωνικό επίπεδο. Οι τελευταίες δημιούργησαν στον Καραμανλή την ανάγκη να μεταβάλει τον πολιτικό λόγο του νεοϊδρυθέντος κόμματος-εκπροσώπου της Δεξιάς, προκειμένου αυτό να μπορέσει να απευθυνθεί με επιτυχία στο ιδεολογικά διαφοροποιημένο εκλογικό ακροατήριο της Μεταπολίτευσης. Βλ. N. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 88, σημ. 29. Αναφορικά με τον πολιτικό λόγο που υιοθετήθηκε από τη Ν.Δ. την περίοδο αυτή, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη που διατυπώνει ο Αλεξιάκης, σύμφωνα με την οποία η απουσία θεωρητικού προσδιορισμού του λόγου της Ν.Δ. στοίχισε στο κόμμα το ιδεολογικό κενό που κλήθηκε να αντιμετωπίσει αμέσως μετά την αποχώρηση του ιδρυτή της από την ηγεσία. Βλ. Μ. Αλεξιάκης, «Κεντροδεξιά ιδεολογία και Νέα Δημοκρατία: η πρόκληση και οι προοπτικές της συντηρητικής παράταξης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 17, 2001, σ. 103-139.

31. Θέλοντας να τονίσει τη σημασία αυτής της μεταβολής στην ιδεολογική φυσιογνωμία της Ν.Δ., ο Σακελλαρόπουλος ισχυρίζεται ότι η υιοθέτηση, ως επίσημης ιδεολογίας του κόμματος, του νεοφιλελευθερισμού αντί του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού (ιδεολογική κατείθυνση την οποία καθιέρωσε ο ιδρυτής του κόμμα-

ραν του περιεχομένου καθεαυτού, το πρόγραμμα της Ν.Δ. του 1985 διαφοροποιείται από τα προηγούμενα, αλλά και από πολλά από τα επόμενα, ως προς την έμφαση που αποδίδεται αθροιστικά στα πέντε περισσότερο προβεβλημένα θέματα, κάτι που φανερώνει ότι το συγκεκριμένο πρόγραμμα δίνει προσοχή σε ένα μεγαλύτερο πλήθος ζητημάτων, χωρίς να διαχωρίζει κάποιες από τις προτεραιότητες ως μη διαπραγματεύσιμες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πέντε θέματα των προγραμμάτων του 1974 και 1977 αναφέρονταν στο 69,6% και στο 63,4% των προτάσεων, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό περιορίστηκε στο 38,1% το 1985.

Την περίοδο 1989-1993, η Ν.Δ. ευρισκόμενη, από εκλογική άποψη σε θέση ισχύος, επιλέγει, ως εικόνα και ως πολιτικό λόγο, τη δεξιά στροφή και την πολωτική τακτική. Το γεγονός ότι το διακύβευμα των αλληπάλληλων εκλογικών αναμετρήσεων της περιόδου 1989-90 είναι, κατά βάση, πολιτικό στρέφει το κόμμα προς μια σειρά διαφορετικών θεμάτων από εκείνα στα οποία εστίασε το 1985, συνεχίζοντας, ωστόσο, να προβάλλει οικονομικά φιλελεύθερες λύσεις (οικονομική ορθοδοξία). Μέγιστη βαρύτητα δίνεται στο θέμα της διαφθοράς, γεγονός το οποίο παραπέμπει άμεσα στην προσπάθεια ενοχοποίησης της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, ενώ επαναφέρονται, επίσης, στην κορυφή των προτεραιοτήτων του κόμματος και θέματα τα οποία η Ν.Δ. είχε προβάλει τη δεκαετία του 1970 (πολιτική κυριαρχία, κοινωνική αρμονία, έθνος και παράδοση).³²

τος από τα μέσα της δεκαετίας του 1970) αποτελεί «μία εξέλιξη που συμβολίζει το πέρασμα από μια ιδεολογία αμυντικού χαρακτήρα σε μια ιδεολογία επιθετικού χαρακτήρα». Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 506. Ο Λούλης, από την άλλη πλευρά, παρότι αναγνωρίζει την υιοθέτηση από τη Ν.Δ. του 1985 ενός νέου λόγου, αμφιβάλλει για την πραγματική αξία αυτής της μεταβολής, υποστηρίζοντας ότι αυτή θα μπορούσε να πείσει μόνο αν εκφερόταν από ένα ριζικά αναμορφωμένο κόμμα, εικόνα που, κατά τον συγγραφέα, δεν συμβάδιζε με την εκλογή Μητσοτάκη στην ηγεσία και την επιλογή προσωποποίησης της σύγκρουσης με το ΠΑΣΟΚ. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 230-246.

32. Το γεγονός ότι η Ν.Δ. εστίασε κατά την περίοδο αυτή σε ζητήματα καθαρά πολιτικού χαρακτήρα και, ειδικότερα, στο θέμα της διαφθοράς των πολιτικών προσώπων, δεν αμφισβητείται. Ωστόσο, σημειώνονται ορισμένες ενδιαφέρουσες διαφορές σχετικά με την ορθότητα της επιλογής αυτής της σημαντικής μεταβολής στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. της περιόδου 1989-1993. Ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει ότι η Ν.Δ. δεν θα μπορούσε να έχει διαφορετική πολιτική πρόταση τη χρονική εκείνη στιγμή, αλλά ότι «μπορούσε να αποτελέσει τον εναλλακτικό πόλο άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας μεταθέτοντας όλες τις επιπτώ-

Σημειώνεται ότι το πρόγραμμα του 1993 διαφέρει εν μέρει από τα προηγούμενα, καθώς την έμφαση στο ζήτημα της διαφθοράς αντικατέστησαν αναφορές στα θέματα των κοινωνικών παροχών και των νέων τεχνολογιών.

Κατά την περίοδο 1996-2000, η Ν.Δ. ανανεώνει τον πολιτικό της λόγο, προβάλλοντας μια σειρά ζητημάτων, τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονταν μεταξύ των πρώτων προτεραιοτήτων της στο παρελθόν. Συγκεκριμένα, τα προγράμματα του 1996 και 2000 επικεντρώνονται σε ιδεολογικά μη φορτισμένα θέματα (παιδεία, περιβάλλον, πολιτισμός) και σε ζητήματα οικονομικής διαχείρισης (κυβερνητική αποτελεσματικότητα, οικονομικοί στόχοι). Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι η Ν.Δ., ουσιαστικά, διαγράφει από το πρόγραμμά της καθετί που παραπέμπει στον παλαιό «δεξιό» λόγο της, ενώ το 2000 προχωρά και στην προβολή θεμάτων που έχουν παραδοσιακά ταυτιστεί με τα προγράμματα αριστερών κομμάτων, όπως η αύξηση των κοινωνικών παροχών.³³ Η μεταβολή στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της Ν.Δ. από το 1996 και μετά υπήρξε, τελικά, τόσο ριζική και ραγδαία, ώστε ξεπέρασε την ανα-

---

σεις της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στον φαύλο χαρακτήρα της ηγετικής του ομάδας». Η άποψη αυτή υπονοεί ότι η Ν.Δ. αξιοποίησε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την τότε πολιτική συγκυρία που διαμορφώθηκε από την αποκάλυψη του σκανδάλου Κοσκωτά. Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 493, σημ. 7. Από την άλλη, ο Λούλης κρίνει ότι η επικέντρωση της προσοχής της Ν.Δ. στη σκανδαλολογία ωφέλησε το κόμμα μόνο βραχυχρόνια, ενώ, παράλληλα, το εμπόδιζε να αξιοποιήσει την ευνοϊκή για το κόμμα στροφή της κοινής γνώμης μακριά από τον ριζοσπαστισμό. Μοιραία, κατά τον συγγραφέα, η Ν.Δ. απέτυχε να αρθρώσει φιλελεύθερες ιδέες και να δημιουργήσει ένα ισχυρό ιδεολογικό και πολιτικό ρεύμα, το οποίο και θα της εξασφάλιζε οφέλη σε βάθος χρόνου. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 250-265. Κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, η έμφαση στο ζήτημα της διαφθοράς στοίχισε στη Ν.Δ. τη μακροχρόνια παραμονή της στην εξουσία.

33. Η έμφαση στο ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας, αλλά και των αγροτών, σε συνδυασμό με την ενίσχυση στην ηγεσία του κόμματος της λεγόμενης «λαϊκής δεξιάς», θα μπορούσε να θεωρηθεί ως επαναφορά του λόγου της Ν.Δ. στον γενέθλιο «ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό». Ωστόσο, το μείγμα των θεμάτων στα οποία εστιάζει το κόμμα στο προεκλογικό πρόγραμμά του περιλαμβάνει και πιο σύγχρονα αιτήματα (π.χ. περιβάλλον), κάτι που το διαφοροποιεί από τα προγράμματα της δεκαετίας του 1970. Στοιχεία που παραπέμπουν στο προδικτατορικό παρελθόν της συντηρητικής παράταξης μπορούν, ίσως, να εντοπιστούν στον εμπειρικό και, εν μέρει, δημαγωγικό λόγο της ηγεσίας της Ν.Δ. την περίοδο 1993-96. Βλ. Μ. Αλεξιάκης, *ό.π.*, σ. 117. Ωστόσο, ο προγραμματικός λόγος του κόμματος το 1996 έχει σαφώς περισσότερα κοινά με τα πιο σύγχρονα προγράμματα της Ν.Δ.

μενόμενη, λόγω της διπλής αλλαγής γενεών στην ηγεσία του κόμματος, αλλαγή προσανατολισμού.³⁴

Περιληπτικά, ο πολιτικός λόγος της Ν.Δ. παρουσίασε συχνά μεταβολές ως προς το περιεχόμενο του, οι περισσότερες από τις οποίες σχετίζονται με αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος. Ο ενωτικός λόγος των ηγεσιών Καραμανλή και Ράλλη, με τις συχνές αναφορές σε θέματα εξωτερικής πολιτικής, αντικαταστάθηκε, έστω και προσωρινά, από τον οικονομικό φιλελευθερισμό της ηγεσίας Μητσοτάκη το 1985 και τη συγκυριακή έμφαση στο θέμα της διαφθοράς κατά την περίοδο 1989-1990. Κατά το πρόσφατο παρελθόν, υπό τις ηγεσίες Έβερτ και Καραμανλή, η Ν.Δ. υιοθέτησε, μάλλον απότομα, στα προγράμματα της έναν μετριοπαθή και ιδεολογικά αποφορτισμένο λόγο. Σε επόμενη ενότητα, θα διερευνηθεί το κατά πόσον οι συχνές μεταβολές στη φυσιογνωμία του κόμματος της Ν.Δ. σχετίζονται με τις μεταβολές στην κυρίαρχη στην κοινή γνώμη ιδεολογία.

γ. ΚΚΕ

Αν στις περιπτώσεις του ΠΑΣΟΚ και της Ν.Δ. εντυπωσιάζει το μέγεθος, στην πρώτη, και η συχνότητα, στη δεύτερη, της μεταβολής στο περιεχόμενο των προγραμμάτων τους, στην περίπτωση του ΚΚΕ, αυτό που εντυπωσιάζει είναι η απουσία ουσιαστικών αλλαγών στον προγραμματικό λόγο του. Δεν είναι τυχαίο ότι τέσσερα από τα πέντε πιο προβεβλημένα ζητήματα του προγράμματος του 1996 περιέχονταν στην αντίστοιχη λίστα του 1974. Πράγματι, το περιεχόμενο των προεκλογικών προγραμμάτων του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου με μοναδική εξαίρεση τον εμπλουτισμό του έντονα αριστερού λόγου του με αναφορές στο περιβάλλον και την παραγωγικότητα κατά την περίοδο συνεργασίας του με δυνάμεις της ευρύτε-

34. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι εδώ αναφέρομαι στην ταχύτητα και την έκταση των μεταβολών στον προγραμματικό λόγο του κόμματος και όχι στον όγκο ή το εύρος των αλλαγών στη γενική φυσιογνωμία του. Σε ό,τι αφορά στη δεύτερη, ο Λούλης αναφέρει ότι το κόμμα επέλεξε τη λογική της «σταδιακής προσέγγισης του κέντρου», κατά το πρότυπο Aznar (ισπανικό Λαϊκό Κόμμα). Πάντως, η περιορισμένη, σύμφωνα με τον συγγραφέα, απήχηση της λογικής αυτής στην κοινή γνώμη φαίνεται να σχετίζεται με την εικόνα του κόμματος ή της ηγεσίας του και όχι με τον προγραμματικό λόγο του κόμματος, καθώς οι μεταβολές σε αυτόν αποδεικνύεται ότι ήταν τόσο εύστοχες, όσο και έγκαιρες. Βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 4Α

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη εμφάνιση στα προεκλογικά προγράμματα του ΚΚΕ και ΣΥΝ, 1974-1989

1974	1977	1981	1985	1989 (1)
αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία ελευθερία πολιτική κυριαρχία κοινωνική δικαιοσύνη	αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία ελευθερία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη	αντι-ιμπεριαλισμός δημοκρατία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη κοινωνική αλληλεγγύη	δημοκρατία πολιτική κυριαρχία εργατική τάξη κοινωνική αλληλεγγύη κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία διαφθορά εργατική τάξη πατριωτικότητα περιβάλλον

ΠΙΝΑΚΑΣ 4Β

Ζητήματα με τη μεγαλύτερη εμφάνιση στα προεκλογικά προγράμματα του ΚΚΕ και ΣΥΝ, 1989-2000

1989 (N)	1990	1993	1996	2000
δημοκρατία διαφθορά εργατική τάξη πολιτική κυριαρχία κοινωνική αλληλεγγύη	δημοκρατία εργατική τάξη πατριωτικότητα κυβ. αποτελεσματικότητα κοινωνική δικαιοσύνη	δημοκρατία αντι-ιμπεριαλισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη Ευρώπη	δημοκρατία αντι-ιμπεριαλισμός ελευθερία πολιτική κυριαρχία Ευρώπη	απομονωτισμός εργατική τάξη κοινωνική δικαιοσύνη κοινωνική πρόνοια Ευρώπη

ρης Αριστεράς υπό την ομπρέλα του Συνασπισμού (βλ. πίνακες 4Α και 4Β).

Δεδομένων των ελάχιστων μεταβολών στη φυσιογνωμία του κόμματος, τα προγράμματα του ΚΚΕ μπορούν δύσκολα να διαχωριστούν σε ομάδες. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα στοιχεία τα οποία διαφοροποιούν τον λόγο του ΚΚΕ πριν από την ίδρυση του Συνασπισμού από αυτόν που υιοθετήθηκε από το κόμμα μετά τη διάλυση του Συνασπισμού και, φυσικά, από τον προγραμματικό λόγο του ίδιου του Συνασπισμού κατά την περίοδο 1989-1990. Κατά τη δεκαετία 1974-1985, το ΚΚΕ αποτυπώνει με συνέπεια στα προγράμματά του τα βασικά αιτήματα της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου (δημοκρατία, πολιτική κυριαρχία, αντι-ιμπεριαλισμός, ελευθερία). Πέραν αυτών των καθολικά προβαλλόμενων θεμάτων, το ΚΚΕ υπερτονίζει την αξία των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης, γεγονός που δεν το διαφοροποιεί πάντως από το ΠΑΣΟΚ, του οποίου οι θέσεις επί του άξονα «Αριστερά-Δεξιά» (βλ. διάγραμμα 2) το καθιστούσαν βασικό ανταγωνιστή του ΚΚΕ στο αριστερό τμήμα του άξονα.³⁵ Το ιδιαίτερο στοιχείο του πολιτικού λόγου του ΚΚΕ αυτής της περιόδου είναι το γεγονός ότι διατηρεί μια ιδιόμορφη πολιτική θέση, προβάλλοντας τόσο παραδοσιακά «αριστερά» θέματα (δημοκρατία, αντι-ιμπεριαλισμός), όσο και κλασικά «δεξιά» ζητήματα (πολιτική κυριαρχία, κοινωνική αρμονία).³⁶ Η αντί-

35. Η προστασία των δικαιωμάτων της εργατικής τάξης αποτελεί βασική προτεραιότητα και του ΠΑΣΟΚ τόσο το 1981, όσο και το 1985. Γενικότερα, οι ομοιότητες στον προγραμματικό λόγο των δύο κομμάτων κατά την περίοδο 1974-85 είναι αρκετές (τρία από τα πέντε κυρίαρχα θέματα του προγράμματος του ΚΚΕ του 1981 συμπεριλαμβάνονταν και στο πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ του ίδιου έτους), γεγονός που φαίνεται να ζημιώνει εκλογικά το ΚΚΕ. Κατά τον Νικολακόπουλο, το ΚΚΕ είχε αρχίσει να παρουσιάζει εκλογική στασιμότητα ήδη από το 1981, ειδικά στο «εαμογενές» τμήμα του εκλογικού σώματος, μεγάλο μέρος του οποίου απορροφήθηκε στη συνέχεια οριστικά από το ΠΑΣΟΚ. Βλ. Η. Νικολακόπουλος, «Η Εκλογική Επιρροή των Πολιτικών Δυνάμεων» στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και Κόμματα στη Δεκαετία του '80: εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990. Σύμφωνα με τον Spourdalakis, το ΚΚΕ ηττήθηκε στη μάχη με το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, γιατί απέφυγε να εκφράσει μια αυστηρή κριτική στο πρόγραμμα και στην πολιτική του ΠΑΣΟΚ, ενώ, την ίδια στιγμή, απέτυχε να αναπτύξει έναν δικό του πολιτικό λόγο, ώστε να αντικρούσει τον τρόπο με τον οποίο το ΠΑΣΟΚ διαμόρφωνε, χρόνο με τον χρόνο, την ελληνική πολιτική σκηνή. Βλ. Μ. Spourdalakis, *ό.π.*, σ. 206.

36. Οι όροι «αριστερά» και «δεξιά» θέματα χρησιμοποιούνται εδώ με την έννοια που τους δίνεται από την Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων,

φαση αυτή δικαιολογείται, εν μέρει, από την ιδιαίτερη σημασία που κάποια από τα ζητήματα αυτά λάμβαναν κατά την τότε ιστορική συγκυρία: η έμφαση στο ζήτημα της πολιτικής κυριαρχίας, για παράδειγμα, υποδήλωνε μάλλον περισσότερο την αντίθεση στο καθεστώς της δικτατορίας παρά την πίστη στην ανάγκη ενίσχυσης του κράτους έναντι των πολιτών, ενώ η έμφαση στο ζήτημα της κοινωνικής αρμονίας έδειχνε τη σημασία που απέδιδε το κόμμα στην αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών σε μια κρίσιμη περίοδο, και όχι την αποδοχή κάθε περιορισμού των κοινωνικών διεκδικήσεων προς όφελος του δημοσίου συμφέροντος.³⁷

Την περίοδο 1989-1990, το ΚΚΕ εισέρχεται στην εκλογική μάχη, σε συνεργασία με την ΕΑΡ και άλλες δυνάμεις της ευρύτερης Αριστεράς, έχοντας συγκροτήσει τον Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου. Όπως ήταν αναμενόμενο, ο πολιτικός λόγος του νέου κόμματος-συμμαχίας (όπως αυτός αποτυπώνεται στα προεκλογικά προγράμματα του Συνασπισμού) διαφοροποιείται, εν μέρει τουλάχιστον, από αυτόν του ΚΚΕ της περιόδου 1974-1985. Παρότι διατηρείται, κατά βάση, το ίδιο μοτίβο αριστερού λόγου (δημοκρατία, εργατική τάξη), τα προγράμματα εμπλουτίζονται με θέματα που κεντρίζουν το ενδιαφέρον της λεγόμενης «ανανεωτικής πτέρυγας» (όπως παραγωγικότητα, περιβάλλον).³⁸ Ιδιαίτερη βαρύτητα δί-

---

βάσει του διαχωρισμού που προέκυψε από την εφαρμογή της μεθόδου της ανάλυσης σε κύριες συνιστώσες.

37. Ωστόσο, θα πρέπει να τονιστεί επίσης ότι στην υιοθέτηση του μετριοπαθούς λόγου συνέβαλε και η διάθεση της ηγεσίας του ΚΚΕ, κατά τα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης, να συνδράμει με τη σειρά της στον εκδημοκρατισμό της χώρας και την εθνική συμφιλίωση. Στηριζόμενη σε μια σειρά συνεντεύξεων με βουλευτές και ιστορικά στελέχη του ΚΚΕ, η Karakatsanis υποστηρίζει ότι η Αριστερά αποδείχτηκε περισσότερο πρόθυμη να συνδράμει στην προσπάθεια κατευνασμού των πολιτικών παθών, σε αντίθεση με το ανερχόμενο ΠΑΣΟΚ, το οποίο επιχείρησε να κεφαλαιοποιήσει τα πρώτα κέρδη του, αμφισβητώντας ευθέως την νομιμότητα της πρώτης κυβέρνησης Καραμανλή. Βλ. N. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 118.

38. Σχετικά με την έμφαση των προγραμμάτων του Συνασπισμού στο ζήτημα της παραγωγικότητας κατά την περίοδο 1989-1990, ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση του Σακελλαρόπουλου, κατά τον οποίο, «η Αριστερά [κατά τη συγκεκριμένη περίοδο] επηρεάστηκε από τα ιδεολογήματα της ταξικά ουδέτερης εθνικής ανάπτυξης και επιχείρησε να αποτελέσει την αριστερή εκδοχή της καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης». Κατά τον συγγραφέα, η περίοδος 1989-90 αποτελεί για την Αριστερά τη φάση «σταδιακής εγκατάλειψης της ταξικής ανάλυσης της πραγματικότητας και της αντικατάστασής της από σχήματα της κυρίαρχης ιδεολογίας». Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 494, σημ. 7.

νεται, επίσης, στο ζήτημα της διαφθοράς, θέση που φέρνει την Αριστερά πλησιέστερα στη Ν.Δ., σε μια κοινή προσπάθεια ενοχοποίησης της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ.³⁹

Κατά την περίοδο 1993-2000, το ΚΚΕ επιστρέφει σε έναν μάλλον δογματικό λόγο (αντι-ιμπεριαλισμός, πολιτική κυριαρχία) και επικεντρώνει την προσοχή του σε κλασικά αριστερά ζητήματα (εργατική τάξη). Νέο στοιχείο, στα προγράμματα της τρίτης περιόδου, είναι η έντονη κριτική κατά της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η έμφαση στην ανάγκη αποχώρησης της χώρας από αυτήν. Το ζήτημα αυτό προβάλλεται από το ΚΚΕ ως το βασικό διακύβευμα των εκλογών του 1996 (με αναφορά στο 13% των προτάσεων του προεκλογικού προγράμματος του 1996), ενώ η αντι-ευρωπαϊκή θέση ισχυροποιείται και το 2000 με την έντονη προβολή του αιτήματος διακοπής των σχέσεων της χώρας με τους συμμάχους της (με αναφορά στο 5% των προτάσεων του προεκλογικού προγράμματος του 2000). Στο πρόγραμμα του 2000 εντοπίζονται, όμως, και κάποια πρώτα σημάδια προγραμματικής σύγκλισης του ΚΚΕ με τα μεγαλύτερα κόμματα (έμφαση στα ζητήματα της παιδείας και των κοινωνικών παροχών).

Με δυο λόγια, ο πολιτικός λόγος του ΚΚΕ δεν μεταβλήθηκε σημαντικά στη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου, παρά το γεγονός ότι εμπλουτίστηκε σε επίπεδο ιδεών και θεμάτων από την πρόσκαιρη συνεργασία του με άλλα κόμματα κατά την τριετία 1988-91. Το ΚΚΕ παρέμεινε προσηλωμένο σε έναν ιδιόμορφα αριστερό λόγο, στον οποίο συνυπήρχαν η ταξική θεώρηση της πραγματικότητας με τη συγκυριακή έμφαση στην ανάγκη ενίσχυσης της πολιτικής εξουσίας και, πιο πρόσφατα, την αντίθεση έναντι της ευ-

39. Η Karakatsanis χαρακτηρίζει την περίοδο αυτή (1989-90) ως τη δεύτερη φάση άμβλυνσης της πολιτικής της Αριστεράς. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι, σε σύγκριση με την πρώτη (1974-81), η οποία στηρίχθηκε στην επιθυμία της ηγεσίας να συμβάλει στον εκδημοκρατισμό και στη μετρίωση των πολιτικών αντιπαράθεσεων στη χώρα, τα κίνητρα δρομολόγησης της δεύτερης φάσης άμβλυνσης της πολιτικής της Αριστεράς θα πρέπει να αναζητηθούν στην προσδοκία της ηγεσίας να αποκομίσει εκλογικά κέρδη σε βάρος του διωκόμενου ΠΑΣΟΚ. Βλ. Ν. Karakatsanis, *ό.π.*, σ. 99. Με άλλα λόγια, στη φάση αυτή, το ΚΚΕ, και η Αριστερά γενικότερα, συμπεριφέρεται ως ένας ορθολογικός παίκτης, στα πρότυπα της θεωρίας του Downs για τις μετακινήσεις των πολιτικών κομμάτων επί του «άξονα Αριστερά-Δεξιά». Θα ήταν, πάντως, παράλειψη να μην αναφερθούμε και στη σημασία των ραγδαίων πολιτικών εξελίξεων στην Ανατολική Ευρώπη κατά τη διετία 1989-90 για τον ιδεολογικό μετασχηματισμό του ΚΚΕ και της Αριστεράς.

ρωπαϊκής προοπτικής της χώρας. Η απουσία ουσιαστικών μεταβολών στο ιδεολογικό προφίλ του κόμματος θα μπορούσε να του προσφέρει ένα συμπαγές εκλογικό κοινό, στην περίπτωση που οι μεταβολές στις πολιτικές θέσεις των ψηφοφόρων περιορίζονταν στο ελάχιστο. Δεδομένων, όμως, των σημαντικών μεταβολών στην κυρίαρχη ιδεολογία της μεταπολιτευτικής Ελλάδας (βλ. παρακάτω), η μονολιθικότητα του κόμματος υπέκρυπτε τον κίνδυνο των εκλογικών διαρροών προς τα κόμματα που προσαρμόστηκαν ταχύτερα στις μεταβολές των θέσεων των ψηφοφόρων.

5. ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΙΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΓΝΩΜΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Βασιζόμενοι στην υπόθεση ότι τα κόμματα είναι εκείνα που τροποποιούν τις απόψεις τους βάσει της εκάστοτε κοινωνικής δυναμικής, θα επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα κόμματα εκείνα που προσάρμοσαν το περιεχόμενο του λόγου τους στην κυρίαρχη ιδεολογική τάση κάθε εποχής. Ανώτερος σκοπός είναι ο έλεγχος του θεωρητικού υποδείγματος της κομματικής δημοκρατίας, σύμφωνα με το οποίο, σε μια εκλογική αναμέτρηση, θα πρέπει να επικρατεί το κόμμα που βρίσκεται πλησιέστερα στις θέσεις της πλειοψηφίας. Οι λόγοι για τους οποίους κάποια πολιτικά κόμματα θέλησαν και πέτυχαν να προσαρμόσουν τον πολιτικό λόγο τους, ενώ κάποια άλλα δεν επεδίωξαν ή απέτυχαν να κάνουν κάτι τέτοιο, δεν είναι του παρόντος.

Αποτυπώνοντας πιστά τα αριστερόστροφα αιτήματα της πρώτης περιόδου της Μεταπολίτευσης και υιοθετώντας σταδιακά έναν περισσότερο πραγματιστικό λόγο, το ΠΑΣΟΚ ήταν εκείνο που επέδειξε μεγαλύτερη προσαρμοστικότητα από τα άλλα κόμματα στο ιδεολογικό κλίμα κάθε εποχής. Εμφανιζόμενο στην πολιτική σκηνή της χώρας ως ένα νέο κόμμα, το ΠΑΣΟΚ μπορούσε να παράσχει τον τρόπο και το μέσο έκφρασης του αδιαμόρφωτου και καταπιεσμένου ριζοσπαστισμού των ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων.⁴⁰ Η αντι-δεξιά ρητορική του μπορεί να μην βρήκε ανταπόκριση στην επιδιώκουσα τη σταθερότητα κοινή γνώμη, αλλά η εμμονή του στη διπολικού τύπου θεώρηση του πολιτικού και κοινωνικού σύμπαντος, βασιζόμενο στα αντιθετικά σχήματα «κέντρο-περιφέρεια»,

40. T. Pappas, *ό.π.*, σ. 158.

«δεξιά-δημοκρατικές δυνάμεις» και «κατεστημένο-μη προνομιούχοι», αιχμαλώτισε τον αντι-δυτικισμό και πέτυχε τη συγκρότηση μιας νέας συλλογικής ταυτότητας. Με όχημα τη νέα ταυτότητα, το ΠΑΣΟΚ συμπύκνωσε στον πολιτικό λόγο του τα αιτήματα πλειάδας κοινωνικών δυνάμεων, κοινό στοιχείο των οποίων ήταν η επιθυμία για «αλλαγή». Η άνοδος του στην εξουσία σηματοδεύτηκε από την αποτελεσματική παρέμβαση στην ανάγκη θεσμικού εκσυγχρονισμού της κοινωνίας, τη γενναιόδωρη δημοσιονομική πολιτική και τη διατήρηση μιας επιφυλακτικής στάσης έναντι της Δύσης, θέσεις που συμμεριζόταν και η πλειοψηφία των εκλογέων.⁴¹

Η μεταβολή στο περιεχόμενο του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ μετά το 1985 συνέπεσε χρονικά με τη μετατόπιση της κυρίαρχης ιδεολογίας δεξιότερα.⁴² Η υιοθέτηση από τη νέα κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ του προγράμματος σταθεροποίησης αμέσως μετά τις εκλογές του 1985 επιφέρει τα πρώτα ρήγματα στην κυριαρχούσα κρατικιστική ιδεολογία. Η πεποίθηση πως η χώρα χρειαζόταν περισσότερο σοσιαλισμό υποχωρούσε σταθερά και, τότε, το ΠΑΣΟΚ επιχείρησε την παγίωση των κοινωνικών συμμαχιών με τη δημιουργία κράτους πρόνοιας.⁴³ Υπό το βάρος του σκανδάλου Κοσκωτά και της συνεχιζόμενης οικονομικής κρίσης, το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε την περίοδο 1989-1990. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, δημιουργείται ένα πραγματιστικό αντι-κρατικιστικό κλίμα, οπότε και το κόμμα δεν αργεί να διαμορφώσει έναν γενικόλογο πολιτικό λόγο με κύριους άξονες τη μείωση του δημόσιου τομέα και την έμφαση στο κοινωνικό πρόσωπο. Την ίδια στιγμή, οι αναφορές στα πρόσφατα προγράμματα του ΠΑΣΟΚ σε θέματα ιδεολογικά μη φορτισμένα κινούνται εντός του κλίματος αποστασιοποίησης από την ιδεολογική αντιπαράθεση της περιόδου 1974-1985.⁴⁴

41. Για την πορεία του ΠΑΣΟΚ προς την εξουσία την περίοδο 1974-81, αλλά και για τα πρώτα χρόνια της ανάληψής της, υπάρχουν εκτενέστερες αναφορές. Μεταξύ άλλων, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στις μελέτες των S. Kalyvas, «Polarization in Greek Politics: PASOK's First Four Years, 1981-85», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμ. 23 (1), 1997, σ. 83-104, και C. Lyrintzis, «PASOK in Power: From Change to Disenchantment», στο R. Clogg, (επιμ.), *Greece 1981-1989: the Populist Decade*, St. Martin's Press, Λονδίνο 1993. Πρβλ., επίσης, Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης, 1974-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

42. Για μια εμπειρική τεκμηρίωση της ιδεολογικής μεταστροφής της κοινής γνώμης, βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σμ. 26, κυρίως σ. 260 κ.ε.

43. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 354.

44. Ενώ έως και το 1985, η ελληνική πολιτική κουλτούρα χαρακτηριζόταν από

Από την άλλη πλευρά, η Ν.Δ. έμεινε, κατά το μεγαλύτερο διάστημα, μακριά από την κυρίαρχη στην κοινή γνώμη θέση. Η σημασία της πολιτικής σταθερότητας για την κοινή γνώμη, κατά την πρώτη επταετία της Μεταπολίτευσης, αξιοποιήθηκε επαρκώς από τον ιδρυτή του κόμματος, ο οποίος προώθησε έναν μετριοπαθή λόγο, αποφεύγοντας να συγκρουστεί μετωπικά με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη της εποχής.⁴⁵ Ωστόσο, μετά την παραίτηση Καραμανλή και, περισσότερο, μετά την εκλογική ήττα της, η Ν.Δ. άρχισε να αποκλίνει από τις κυρίαρχες στην κοινή γνώμη ριζοσπαστικές θέσεις, προβάλλοντας αρκετά συντηρητικές θέσεις και εξαπολύοντας μια, μάλλον μη πειστική, πολεμική εναντίον του ΠΑΣΟΚ. Υπό την ηγεσία Μητσοτάκη, το κόμμα επιχειρεί την ιδεολογική του ανασυγκρότηση και στρέφεται, ίσως λίγο πρόωρα, προς τον οικονομικό φιλελευθερισμό και τον άκρατο φιλο-δυτικισμό. Το κόμμα ξαναβρήκε την επαφή με την κοινή γνώμη κατά την περίοδο 1989-1990, όταν και οι δύο έστρεψαν την προσοχή τους στο διαχειριστικό και ηθικό κενό που είχε δημιουργήσει η υπόθεση Κοσκωτά. Την περίοδο 1990-93, οι θέσεις της Ν.Δ. στην οικονομία και στην εξωτερική πολιτική ήταν πλέον παρόμοιες με αυτές της κοινής γνώμης, η οποία, στο μεταξύ, είχε μεταστραφεί αντίστοιχα υπέρ της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ευρωπαϊκής προοπτικής. Ωστόσο, το κόμμα παρέλειψε να συμπεριλάβει στον λόγο του στοιχεία κοινωνικής ευαισθησίας, γεγονός που το τοποθέτησε πιο μακριά από την κυρίαρχη ιδεολογία στη συνείδηση της κοινής γνώμης. Η Ν.Δ. θα αγγίξει τον σφυγμό της κοινής γνώμης μόλις στις εκλογές του 1996 και του 2000, όταν οι θεματικές προτεραιότητές της θα συμπεριλάβουν το ζήτημα των κοινωνικών παροχών και της αναβάθμισης της παιδείας και του πολιτισμού.

τα υψηλότερα επίπεδα πολιτικοποίησης στη Νότια Ευρώπη, στο τέλος της δεκαετίας του 1990, καταγράφεται μια πρωτοφανής απογοήτευση του εκλογικού σώματος για την πολιτική και τα κόμματα. Επισημαίνοντας ότι το 50% του εκλογικά ενήλικου πληθυσμού συνδυάζει «μια έντονη στάση πολιτικής αποξένωσης, με παραστάσεις διαφθοράς στον δημόσιο χώρο και την πολιτική σφαίρα ή τα κόμματα», ο Καφετζής υποστηρίζει ότι αυτό το σύνδρομο πολιτικού και κομματικού κυνισμού ευθύνεται για τη ρευστότητα των ιδεολογικών και κομματικών ταυτίσεων. Βλ. Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση πολιτικής: η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997, σ. 175.

45. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 129.

Μένοντας περιχαρακωμένο στον αριστερού περιεχομένου δογματισμό του, το ΚΚΕ ήταν απίθανο να έχει παρακολουθήσει τις μεταβολές στην ιδεολογία της κοινής γνώμης. Παρότι κατά την περίοδο 1974-85, το κόμμα αποτύπωνε με κάποια συνέπεια τα αριστερόστροφα αιτήματα της κοινής γνώμης, ήδη ο ιδεολογικός του δογματισμός φαινόταν να ξεπερνά την ακρότητα των θέσεων της πλειοψηφίας. Οι εξελίξεις στην Ανατολική Ευρώπη, στα τέλη της δεκαετίας του 1980, λειτούργησαν σε βάρος του ΚΚΕ σε επίπεδο κυρίαρχων ιδεών, όμως το κόμμα προσαρμόστηκε προσωρινά σε αυτές, αφενός, συγκροτούμενο σε ευρύτερη συμμαχία με άλλες δυνάμεις της Αριστεράς και, αφετέρου, επιχειρώντας μια ανανέωση του λόγου του με νέα ζητήματα και προβάλλοντας την ανάγκη πάταξης της διαφθοράς. Η διάσπαση του ενιαίου Συνασπισμού το 1991 οδήγησε το ΚΚΕ σε αποκλίνοντα από την κατεύθυνση της κοινής γνώμης δρόμο, καθώς η έμφαση σε ελάχιστα δημοφιλή θέματα, όπως η αποχώρηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση, προφανώς δεν συνέπλεε με την κυρίαρχη ιδεολογική τάση της δεκαετίας του 1990.

Η εγγύτητα των θέσεων του ΠΑΣΟΚ με αυτές της πλειοψηφίας, κατά το μεγαλύτερο τουλάχιστον διάστημα της μεταπολίτευσης, οδήγησε, όπως ήταν θεωρητικά αναμενόμενο και πρακτικά επιθυμητό, το κόμμα σε αλληπάλληλες εκλογικές νίκες. Από την άλλη πλευρά, η περιχαράκωση τόσο της Ν.Δ., όσο και του ΚΚΕ για μακρόχρονες περιόδους εντός συγκεκριμένων ιδεολογικών γραμμών είχαν ως συνέπεια τον περιορισμό τους σε μη πρωταγωνιστικούς ή και συμπληρωματικούς, στην περίπτωση του ΚΚΕ, πολιτικούς ρόλους. Είναι βέβαια αυτονόητο ότι η σύμπλευση των θέσεων των κομμάτων με την κυρίαρχη ιδεολογία δεν εξασφαλίζει πάντα και από μόνη της την εκλογική επιτυχία, καθώς είναι δεκάδες οι παράγοντες που δύνανται να επηρεάσουν ένα αποτέλεσμα. Θα περιοριστούμε να αναφερθούμε εδώ σε παράγοντες που απέτρεψαν την εκλογική επιτυχία ελληνικών κομμάτων των οποίων οι πολιτικές θέσεις ήταν σε αντιστοιχία με αυτές της πλειοψηφίας.

Για παράδειγμα, η έλλειψη ενότητας και η αδυναμία σύνθεσης των απόψεων στο εσωτερικό της κομμουνιστογενούς Αριστεράς κατά την περίοδο 1974-1981 οδήγησε το ΚΚΕ σε ήττα από το ΠΑΣΟΚ στη μάχη της Αριστεράς, ενώ η πολιτική κατευνασμού την οποία ακολούθησε, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, αποθάρρυνε πολλούς από εκείνους που αποδέχονταν τις ριζοσπαστι-

κές θέσεις του.⁴⁶ Επιπλέον, η αντιπαράθεση με το ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1989-1990, παρότι ζητήθηκε από την κοινή γνώμη, τελικά έπληξε τον Συνασπισμό και το ΚΚΕ, καθώς οι τακτικές που ακολουθήθηκαν τότε από αυτό θεωρήθηκαν από την κοινή γνώμη κυνικές.⁴⁷ Παρομοίως, το ΠΑΣΟΚ ηττήθηκε στις εκλογικές αναμετρήσεις της διετίας 1989-90, παρότι οι θέσεις του συνέπλεαν με την πραγματιστική διάθεση της κοινής γνώμης διότι, πιθανότατα, δεν άντεξε στο βάρος των αλλεπάλληλων αποκαλύψεων σκανδάλων.⁴⁸ Η ήττα της Ν.Δ. το 1993, τέλος, όταν συνέχιζε να προβάλλει απόψεις που συνέπιπταν με τις θέσεις της κοινής γνώμης, πρέπει να οφείλεται στην αίσθηση αναποτελεσματικότητας της τότε κυβέρνησης στο φλέγον θέμα της οικονομίας. Όλα τα παραπάνω παραδείγματα υποδηλώνουν ότι η προσαρμογή των κομμάτων στην κυρίαρχη ιδεολογία κάθε εποχής δεν αποτελεί πάντα το κλειδί της εκλογικής επιτυχίας. Η σημασία της προσαρμοστικότητας του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ, ωστόσο, καταδεικνύεται από το γεγονός ότι αυτό επικράτησε σε όλη σχεδόν τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών, παρότι η κυρίαρχη ιδεολογία, στο επίπεδο της κοινής γνώμης, άλλαξε ριζικά.

6. ΑΝΤΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΟΣ

Η ανάλυση του περιεχομένου των προεκλογικών προγραμμάτων αποτελεί μία από τις αποτελεσματικότερες μεθόδους εκτίμησης των θέσεων των κομμάτων επί επιμέρους ζητημάτων και, σε ένα δεύτερο επίπεδο σύνθεσης, επί αξόνων ιδεολογικής αντιπαράθε-

46. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 396-401.

47. Σχετικά με τις πολιτικές συνέπειες του σχηματισμού της συμμαχικής κυβέρνησης του 1989, βλ. Γ. Λούλης, *ό.π.*, σ. 403, και G. Pridham - S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», *West European Politics*, τόμ. 14 (4), 1991, σ. 42-69.

48. Ο Σακελλαρόπουλος υποστηρίζει «η υπόθεση Κοσκωτά, παρότι αποτέλεσε το φόντο των εκλογικών αναδιατάξεων της περιόδου 1989-1990, δεν επηρέασε παρά μόνον με λανθάνοντα τρόπο τις πολιτικές εξελίξεις». Κατά τον συγγραφέα, η ιδεολογική μετατόπιση του ΠΑΣΟΚ προς τα αριστερά λίγο πριν από τις εκλογές του 1989 ήταν αυτή που το οδήγησε σε ήττα, καθώς η μερική αναθεώρηση της πολιτικής λιτότητας επέφερε σημαντικούς κλυδωνισμούς στο εσωτερικό του κόμματος. Βλ. Σ. Σακελλαρόπουλος, *ό.π.*, σ. 495. Ωστόσο, η ανάλυση του περιεχομένου των προγραμμάτων του 1989 δεν επιβεβαιώνει αυτήν την, έστω μερική, αναθεώρηση.

σης. Σύμφωνα με τη θεωρία σημαντικότητας, τα προεκλογικά προγράμματα χρησιμοποιούνται από τα πολιτικά κόμματα ως εργαλεία προώθησης των διακυβευμάτων που «ανήκουν» στο κόμμα και, συνεπώς, η μέτρηση της έμφασης που δίνεται από ένα κόμμα σε ένα ζήτημα μπορεί να αποδώσει πλήρως την άποψη του κόμματος για το θέμα. Χρησιμοποιώντας τα δεδομένα που έχει συλλέξει η Ομάδα Ανάλυσης Προεκλογικών Προγραμμάτων, επιχειρήθηκε η μελέτη της ιδεολογικής φυσιογνωμίας των ελληνικών κομμάτων και, κυρίως, των μεταβολών στην ιδεολογική φυσιογνωμία τους μεταπολιτευτικά.

Αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι, στην περίπτωση της Ελλάδας, οι ειδικές περιστάσεις που συγκροτούν το κομματικό πεδίο μεταπολιτευτικά, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα κόμματα προβάλλονται ως νεοπαγή, συντείνουν στο εύπλαστο του λόγου των κομμάτων και την αμφίσημη χρήση των κατηγοριών του. Οι αναφορές σε θέματα που δεν συμβαδίζουν, στη σκέψη των περισσότερων εκλογέων τουλάχιστον, με τον προσανατολισμό του πολιτικού κόμματος από το οποίο εκφέρονται θα πρέπει να εκλαμβάνονται ακριβώς μέσα από αυτό το πρίσμα.⁴⁹

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, η ανάλυση απέδειξε την πολυπραγμοσύνη του ΠΑΣΟΚ, τα προγράμματα του οποίου περιλαμβάνουν εκ περιτροπής αναφορές σε ένα μεγάλο πλήθος θεμάτων, τη συχνή παλινδρόμηση της Ν.Δ. μεταξύ διαφορετικών κατευθύνσεων πολιτικής και την εμμονή του ΚΚΕ στην προβολή θεμάτων «αριστερού» χαρακτήρα. Η διαχρονική ανάλυση των προγραμμάτων καθενός από τα τρία κόμματα-εκφραστές των βασικών πόλων του συστήματος αποκάλυψε ότι αυτά διαφέρουν και ως προς τον βαθμό ή τον ρυθμό μεταβολής του περιεχομένου τους στο χρόνο. Η μεταβολή στο ιδεολογικό προφίλ του ΠΑΣΟΚ από το 1974 έως το 2000 ήταν ριζική, παρότι συντελέστηκε μάλλον αργά και σταθερά. Από την άλλη, η Ν.Δ. μετέβαλε αρκετές φορές τη φυσιογνωμία της και, μάλιστα, με μεγάλη συχνότητα, όχι όμως στην ίδια έκταση με το ΠΑΣΟΚ, ενώ το προφίλ του ΚΚΕ παρέμεινε ουσιαστικά αμετάβλητο σε όλη τη διάρκεια της μεταπολιτευτικής περιόδου.

Δεδομένου ότι οι θεματικές επιλογές των πολιτικών κομμάτων στα πλαίσια εκλογικών αναμετρήσεων προσδιορίζουν τον βαθμό

49. Π. Κυπριανός, *Δημόσιο ενδιαφέρον και κοινωνική αξία της πολιτικής*, Πλέθρον, Αθήνα 1997.

διατήρησης της εκλογικής τους δύναμης ή, ακόμη, και τη δυναμική διεύρυνσής της, η ικανότητα του ΠΑΣΟΚ να ανταποκρίνεται στη μεταβλητότητα των αιτημάτων της κοινής γνώμης, καθώς και η ικανότητά του να προβάλλει διακριτές εναλλακτικές διαχείρισης, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τα βασικά κλειδιά της υψηλότερης εκλογικής του απήχησης σε όλη τη διάρκεια της Μεταπολίτευσης. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να λησμονείται ότι η επίδραση που ασκούν οι πολιτικές θέσεις των κομμάτων στο εκλογικό αποτέλεσμα είναι αμφίδρομη: η επιτυχία ή η αποτυχία των επιλογών ενός κόμματος είναι, στην πράξη, συνάρτηση της ικανότητάς του τόσο να αναγνωρίζει τις προτεραιότητες της κοινής γνώμης όσο, όμως, και να επηρεάζει με το πολιτικό πρόγραμμά του την κατεύθυνσή τους.